

श्रीश्रीरामकृष्ण- कथामृतम्

[शीम—कथितम्]

RAM KRISHNA ASHRAMA

SHIVALAYA, KANYA KADAL,

SRI RAM KRISHNA ASHRAMA
ACC NO. 263

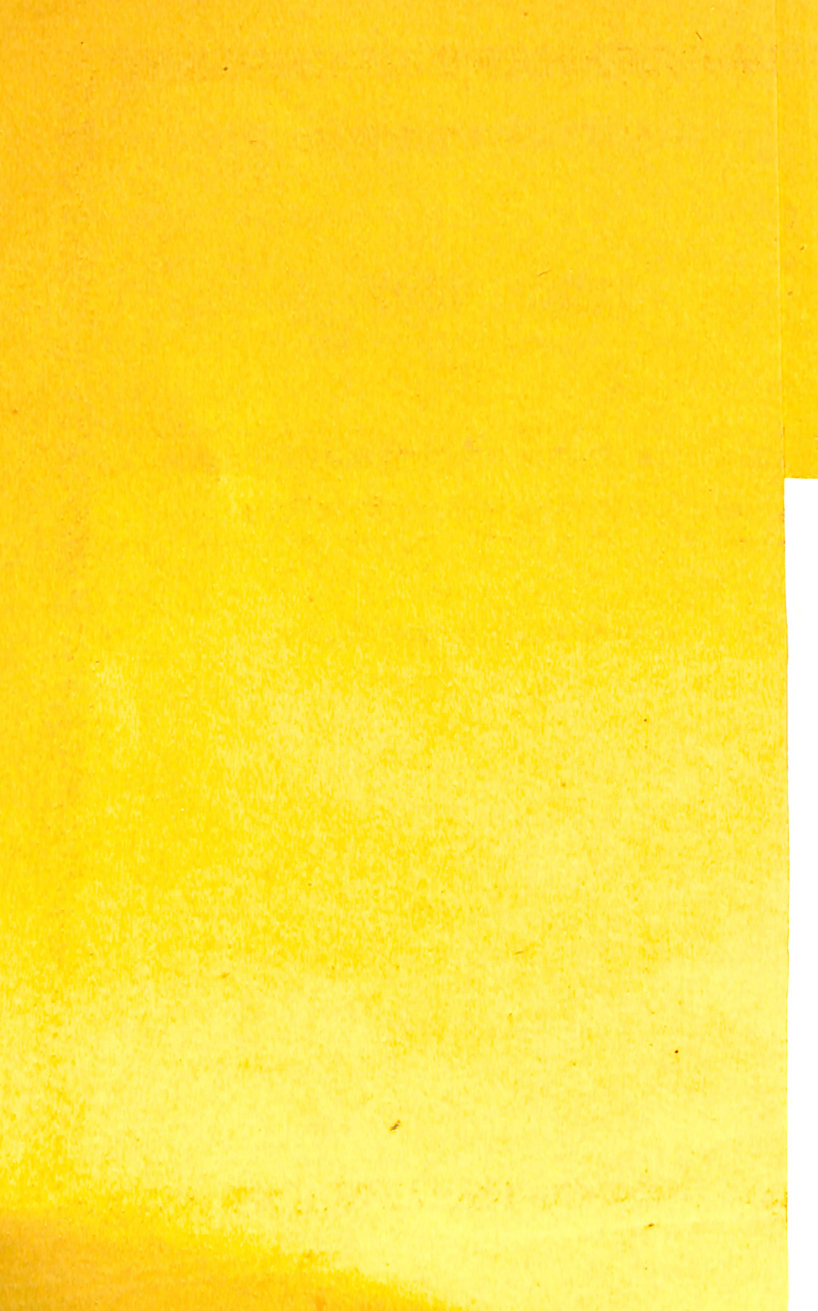
51
ref. in

SRI RAMAKRISHNA ASHRAMA
Shivalaya, Kanya Kadal,
Srinagar-1 Kashmir,

~~7/300~~

294.55561
राम क

श्रीजगन्नाथानन्दस्वामी

श्रीश्रीरामकृष्णकथामृतम्

[श्रीम—कथितम्]

तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम्
श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ये भूरिदा जनाः ।

श्रीजगन्नाथानन्द स्वामिना अनूदितम्
प्रथमसंस्करणम्

१९५१

50
Rajiv

मूल्यं

रूप्यकद्वयम्

SRI RAMAKRISHNA ASHRAM
Shivalaya, Kanya Kumari
Srinagar, Kanyakumari

प्रकाशकः—

पण्डित श्री आकुलमिश्र काव्यतीर्थः

कटकट्रेडिङ्गकम्पानी,

कटकम् ।

मुद्राकरः—श्री अनन्त त्रिपाठि शर्मा

शिरोमणि मुद्राशाला

ब्रह्मपुरम्

निवेदनम्

विदितमस्ति सर्वेषां विद्यावताम् । श्रीम-कथितं श्री श्री राम-
कृष्ण कथासृतं पंचभिर्भागे विभक्तम् । तत्तु मौलिकं वङ्गभाषया
रचितम् । इदं कथासृतन्तु सर्वजनादृतत्वात् हिन्दि गुजराटी-
तेलुगु उत्कल इराजी प्रभृतिषु भाषासु नानादेशप्रदेशेषु च-
भाषान्तरितमभवत् ।

परन्तु संस्कृतभाषानूदितस्य कथासृतस्याभावमुपलभ्य
चतुर्भ्योभागेभ्यः कथासृतस्य सप्तखण्डानि संगृह्य यथानुरूपं यथा-
मति अनूद्य च ग्रन्थमेनं सम्पादयितुं प्रवृत्ताः स्म वयम् ।

पूर्वमयमनुवादः “सूरीदय” “सन्देशः” “संस्कृतसाहित्य
परिषत्” “मनोरमा” प्रभृतिषु मासिक पत्रिकाषु प्रकाशित-
श्चासीत् । अस्य ग्रन्थस्य पाण्डुलिपिः वेलुङ्गमठस्य भूतपूर्वं संस्कृ-
ताध्यापकेन सप्ततीर्थेन श्रीमता उपेन्द्रनाथ तर्काचार्य्य महोदयेन
संशोधिता । पारलाखेमण्डि संस्कृत कलाशालाया भूतपूर्वं प्रधा-
नाध्यापकेन मनोरमापत्रिकायाः सम्पादकेन साहित्य शिरोमणिना
मीमांसा विद्या प्रवीणेन ज्ञायुर्वेदाचार्य्येण, M.A.P.O.L:- विरु-
द्भाजा श्री अनन्त त्रिपाठि शर्मणा सुदृणसंशोधनादिषु कृता
सहायना । पण्डितेन श्रीमता आकुलमिश्र काव्यतीर्थ महोदयेन
कृतं प्रयत्नं न इदं प्रकाशितमिति हार्दिकं धन्यवादं ज्ञापयामि ।
गङ्गोदकेन गङ्गापूजावत् अनेन व्यापारेण प्रियतामिति पार्थये
अन्तर्यामिणं परम पुरुषमिति च ।

श्रीरामकृष्णमठः ,

भुवनेश्वरम् ,

जगन्नाथानन्दः

सूचोपलम्

विषयः ।

पृष्ठाङ्काः

श्रीरामकृष्णोद्धार चरितम्

१—८

प्रथम कथा

अध्यापकस्य प्रथमं परमहंस देवस्य दर्शनम्—

१—४

द्वितीय दर्शने गुरुशिष्ययोः संवादः—

१५

अध्यापकस्य तृतीयं परमहंस देवस्य दर्शनम्—

२२

चतुर्थमध्यापकस्य परमहंस दर्शनम्—

३५

द्वितीय कथा ।

श्री ईश्वरचन्द्र विद्यासागरस्य गृहे श्रीरामकृष्णः

—३६—५६

तृतीय कथा ।

श्रीयुक्त केशवचन्द्रेण सादर्थ्यं श्रीरामकृष्णस्य नौकाविहारः—५७ ८१

चतुर्थे कथा ।

फलहारिणीं कालिका पूजादिवसे भक्त परिवृतः

श्रीरामकृष्णः—

८२—९४

पंचमकथा ।

दक्षिणेश्वर भक्त परिवृतः श्रीरामकृष्णः—

९५—१०३

षष्ठ कथा ।

दक्षिणेश्वरे पण्डित शशधरादिना सह श्रीरामकृष्णः— १०४—१३७

सप्तम कथा ।

दक्षिणेश्वरे राज्ञालाध्यापक महिमचरण प्रभृतिभिर्भक्तैः सह

श्रीरामकृष्णः— १३८—१५३

अभिमतम्

संस्कृतभाषया अनूदितं श्रीश्रीरामकृष्णकथामृतं परम-
तीवरमणीयम् । अस्य बहवोऽंशा 'मनोरमायां' प्रकाशिता आ-
सन् । उदाररमणीयं विषयज्ञानमत्र सन्निवेशितम् । अनुवादस्तु
आक्षरिको मौलिकीं रीतिं न जहाति । भाषा तु सरलसरला
भावभरिता अनुवादकानां श्रीजगन्नाथानन्दस्वामिनां सिद्धहस्त-
तां द्योतयति । संस्कृतसाहितीं परिशीलयतां सहृदयानां पर-
मादरस्य पदं स्यादित्याशास्ते ।

श्रीअनन्तत्रिपाठिशर्मा

“मनोरमा” सम्पादकः

ता. २८ । ८ । ५१ .

श्रीरामकृष्णोदारचरितम् ।

“महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तपसि क्रान्तं सलिलस्य
पृष्ठे तस्मिञ्छूयन्ते य उ के च देवा वृक्षस्य स्कन्धः
परित इव शाखा”

कारणसत्त्वे कार्यसत्त्वम् , कारणाभावात् कार्यभावा-
इति न्यायः । तेन कार्यकारणसम्बन्धेन कालचक्रस्यावर्तना-
दिह संसारे सर्वेषां जन्यपदार्थानां चलत्वात् परिणामित्वाच्च
फलमपि चलं भवति अनेकैर्भक्तैः प्रार्थिता अवतारा आ-
चार्याश्च यदा धर्मस्य ग्लानिर्भवति तदा भूयोभूय आगत्य
भवाब्धौ मग्नल्लोकान् सन्मार्गं प्रदर्शयन्ति । अथेश्वरस्याघ-
टनघटनपट्टीयसी महामाया स्वप्रभावेण तरङ्गबुद्बुदफेनन्यायेन
आच्छादयति संसारम् । एवं पुनः पुनरीश्वरो भूतानुजिघृक्षया
लीलाकैवल्येन च रूपलावण्यमयमूर्तिं स्वीकृत्याविर्भवति जग-
त्परिरक्षति च । तमः प्राबल्यतः प्रायेण विहितार्थकृतिवर्जिते
परानुकृतिनिरते परेशश्चवणमननादिकुण्ठिते भारतजनसमाजे
विपरीतशिक्षाचारादिभिरत्यन्तं विकले रागग्राहोग्ने सम्मोह-
जले भवाब्धौ मज्जत्सु जनेषु सर्वसत्त्वोपकृतिवाञ्छया कश्चि-
न्महापुरुषो बङ्गप्रदेशे “कामारपुकुर”ग्रामे ब्राह्मणकुले क्षुदि-

रामचट्टोपाध्यायस्य पत्न्यां चन्द्रामणिसमाख्यायामाविर्बभूव ।
दशमासेषु व्यतीतेषु फाल्गुने मासि द्वितीयायां तिथौ
१८३६ ख्रिष्टाब्दे १२४२वङ्गाब्दे उषसः किञ्चित्पूर्वं भगवान्
रामकृष्णो मातुर्जडरादवततार ।

यथोदितं चन्द्रं दृष्ट्वा सागरोर्मिः हर्षं प्राप्नोति
तथा तं विलोक्य वसुन्धरा परं धन्याऽभूत् । दिशः
सर्वाः प्रसन्नतामापुः । मन्दं मन्दं शुभशंसी समीरणो वचौ
पार्वणचन्द्रसदृशं राजीवलोचनं सुन्दरसन्निवेशं बालकं
दृष्ट्वा ग्रामवासिनः पुरवासिनश्चात्यन्तमाह्लादिता बभूवुः
अवतीर्णस्य तस्य बान्धवैर्गदाधर इति बाल्यावस्थायां नाम
विदधे । एवं शशिकलावद् वद्धमानं पञ्चवर्षदेशीयं शिशुं
विद्यालये शिक्षार्थं पितरौ प्रेरितवन्तौ । आजन्म ईश्वरे
तीव्रानुरागवशात् पूर्णवेराग्यवशाच्च गदाधरो विद्यालयं
गत्वा विद्याभ्यासे मानसं न निदधे ।

जगज्जन्मस्थितिभङ्गकर्तॄं परा देवता जन्ममरणादि संसार-
मपाकर्तुमर्हति करुणयेति सैव ममाराध्या न पुनरपरं
दुःखसाधनं विषयज्ञातमाद्यन्तवत् क्षणमात्रस्थिति शारद-
मेघतुल्यमापातरस्य पर्यन्तापदं स्वचन्दनवनितादि सुखं
दुःखमेव विजानन् कथं कामये ! कथं वा तदर्थं तदु-
पायमनुसराणि ?

“यस्तत्र वेद किमृचा करिष्यति - ” इत्यादि चैवम्पू-
कारेणालोचयतस्तस्य आ जन्मनः परमात्मतत्त्वव्यतिरेकेण

[३]

अन्यत्र कुत्रापि विषये मनो न गतम् । तैलधारावदन-
वच्छिन्ना एका चिन्ता आसीत् । यथा अजातपक्षाः
क्षुधिता बालाः मातरमुपासते मातृगतप्राणाश्च भवन्ति
तद्वत् स गदाधर ईश्वरगतप्राण आसीत् । अपि च धर्मा-
धर्मवशात् पौनःपुन्येन परिवर्तिनि जरामरणयुतसंसार—
चक्रे कः पुमान् नेतः प्रैति मृतो वा न पुनरायाति ?
अपि तु सर्वो जन्तुरुत्पन्नो मृतश्च भवत्यवश्यम् । ये तु
ब्रह्मविद्याविशारदाः साधनचतुष्टयसम्पन्नास्ते केवलेनेश्वर-
प्राप्तिद्वारेण जरामरणजं भयं जयन्ति । ततश्च स यदा
एकादशवर्षस्तदा स्त्रीबालैः सह विशालाक्षीनाम्नीं ग्राम्य-
देवीं द्रष्टुं पथि गच्छन् अकस्मात् ज्योतिर्मयं पुरुषं
ददर्श; तदास्य बाह्यसंज्ञा नासीत्; दिग्देशकालास्तिरोदधिरे
तस्मात्; स समाधिमग्नो बभूव । स्वमुखेन तेनोक्तमेतत् ।
“ईश्वरकल्पपुरुषाणामवताराणां च अग्रे फलं भवति पश्चात्
पुष्पम् । यथा कुष्माण्डस्य लताया अग्रे फलानि भवन्ति
पश्चात् पुष्पाणि जायन्ते तद्वत्” ।

स हि महात्मा ईश्वरलाभानन्तरं स्वप्रयोजनाभावेऽपि लोक-
शिक्षार्थं साधनानि तपांसि च स्वयं विदधे । अपि च
उन्नतं स्वपार्षदान् भक्तान् प्रति “अये ! मम पिता यदा
गयाधाम गत्वा पितृपुरूषान् उद्दिश्य पिण्डं ददौ तत्र
रात्रौ गयाधीश्वरश्चतुर्भुजो भगवान् गदाधरः स्वप्नदर्शित-
मूर्तिर्मम पितरमुपदिदेश “तव पुत्रोऽहं भविष्यामि” इति । स्वप्न-

मापन्नः पिता भयविह्वलचित्तः सन् एतदुक्तवान्—हे प्रभो, निर्धनोऽहं ब्राह्मणः केन उपायेन केन उपकरणेन वा अर्चयामि भगवन्तं त्वाम्, न ज्ञाने साधनं पूजनञ्च । तत् छुत्वा भगवान् गदाधर उवाच, मा मैत्रीब्राह्मण ! मत्-सेवोपायः सर्वस्ते सुकरो भविष्यति, चिन्तां मा कार्षी, एवमुक्त्वा तिरोदधे । स एव भगवान् गदाधरः प्रथितः पुरुषोत्तमो भूत्वा गदाधरनाम्ना अवन्यां पूजातः । गदाधरादागतः पुत्र इत्यतः पिता बाल्यनाम गदाधर इति चक्रे । अवतारपुरुषपरिज्ञानं सर्वथा दुर्लभं भवति ज्ञाननाम् । केवलं विलक्षण—भाग्ययोगात् कोऽपि कदापि तं वेत्ति । यथा च “कोऽद्धा वेद यदि वा न वेद” । यथा वारिचराणां नभश्चराणां च पदचिह्नं द्रष्टुमशक्यम् । तद्वत् अवतारपुरुषाणां ब्रह्मविदां ज्ञानिनां गतिरपि दुर्गमा इति नात्र कश्चिदस्ति विवादहेतुः ।

यस्य भगवन्नामश्रवणमात्रेण मुहुर्मुहुः समाधिप्वति-दुर्विगाहभाव—महभावप्रेमाद्यवस्थाः स्वतएव बभूवुः काञ्चन-स्पर्शमात्रेण यस्याङ्गानि विकलानि बभूवुः यस्य च शृण्वतो वेदान्तवाक्यं दिनत्रयेण निर्विकल्पकं समाधिमापन्नस्य पुनरनुदिनमाविर्बभूव सुदुर्लभा समाधिधारा ।

तस्याशेषभूमण्डलप्रथितसिद्धिमहिम्नः समाधीश्वरस्य
 श्रीरामकृष्णस्यालौकिकपवित्रज्ञानकर्मोपदेशपीयूषास्वादेन कृतार्थाः
 कलिमलहताः प्रायेण जनास्तदीयं शास्त्राचारपूतं
 कर्मचयं स्मारं स्मारं मुहुरीश्वरबुद्ध्या तं ननम्यन्ते । न हि
 तस्येश्वरता प्रमाणापेक्षया यतो न हि हालिका अपि प्रचण्ड-
 भास्करमङ्गुल्या निर्दिश्य ज्ञापयितव्या भवन्ति, अयं
 सूर्य इति । परन्तु रश्मिजालविस्तारेण प्रभाकरं ते स्वयं
 समधिगच्छन्ति ।

अथ पितरि लोकान्तरं गतवति अष्टादश-
 वर्षवयस्कः स भ्रात्रा ज्येष्ठेन सह कलिकातानगरीमागत्य
 राणीरासमणिनामधेयायाः कस्याश्चित् कालीमन्दिरे दक्षिणे-
 श्वरे भगवतीं कालिकादेवीं पूजयितुं नियुक्तो बभूव । एवं पूजां
 कुर्वन् कतिपयेषु मासेषु व्यतीतेषु परदेवतायां मातरि परानुर-
 क्तित्वशाद् बाह्यपूजायां लुप्ताग्रहो बभूव ।

तदानीमुक्तं सादरं तेन यत् परदेवतास्ति मातेत्यत्र
 सन्देहो न विधेयः । परन्तु मातृपदमद्वयनिर्विशेषब्रह्मपरमेव
 ततश्च 'मा' इत्यक्षरद्वयेन मातेत्यनेन पेदन् वा वाच्यार्थस्या-
 भेदं विज्ञाय तथोच्यते मया ।

अथ बाह्यपूजायामसमर्थः सन् नैरन्तर्येण अहरहः
 स तद्गतप्राणः क्वचित् बालकवत्, जडवत्, क्वचित्
 पिशाचवद् उन्मत्तवद् वा विचचार, सदैव हा मातः !
 हा मातः !! इति वदति स्म । द्वादशवर्षान् विभिन्न-
 सम्प्रदायानां साधनानि अवलम्ब्य तपश्चकार ।

एवं तपः कुर्वन् गर्भीरुध्यानसमये चित्तवृत्तिमतीतः
 सन् विभिन्नसम्प्रदायेषु या इष्टदेवता आसन्, तासाम्
 अतीन्द्रियाणि रूपाणि अपश्यत् । यथा-रामलक्ष्मणौ रथे कृष्णा-
 र्जुनौ, सीतां कालीं दुर्गाञ्च । ततश्च परिव्राजकाचार्य-
 श्रुमत्तोतापुरीत्याख्य वेदान्ततत्त्वज्ञानविशारदस्य महात्मनः
 सकाशाद् वेदान्ततत्त्वं श्रुत्वा । तस्मात् सन्यासं जग्राह
 च । वेदान्तं शृण्वन् निर्विकल्पसमाधिं प्राप ।

तथा दृष्ट्वा वेदान्ततत्त्वनिपुणः श्रीमत्तोतापुरी आश्चर्या-
 न्वितो बभूव । उक्तञ्च तेन यः समाधिश्चत्वारिंशता वर्षैः कठोर-
 तपसा प्राप्तो मया, अयं पुरुषो दिवसत्रयेण तस्य परां काष्ठां
 प्राप्तवान् । कोऽयं पुरुषः ? अद्भुतमिदं चरितमस्य
 दृष्टं न श्रुतं वा । अथ तथा विस्मित आचार्यः स
 तस्य श्रीरामकृष्णपरमहंस इति नाम विदधे सहर्षम् ।
 यदा सर्वाणि साधनानि समाप्तानि, तथा तस्य समाप्तिमाप
 समाधिः तदा स रामकृष्णो जगन्मातरमवादीत्-यास्याम्य-
 हं स्वधाम; किं प्रयोजनमनेन शरीरेण ? कामकाञ्चना-
 शक्तिमता सह स्थातुं न शक्नोमि । एतच्छ्रुत्वा जगदा-
 धारभूता आद्या शक्तिर्जगज्जननी तमुवाच—हे वत्स !
 तिष्ठ किञ्चित् कालम्, सर्वे शुद्धाः पूताः कामकाञ्चनरहिता
 भक्ता आगमिष्यन्ति । तान् भक्तान् उपदिश्य स्वधाम
 उपैष्यसि ।

ते तु त्वया उपदिष्टानि अमृतवाक्यानि उदाराम्
अच्छेद्यकीर्तिं ज्ञानभक्तिप्रेमसमन्वयवार्तां प्रचारयिष्यन्ति, यानि
ध्यायन्तस्तरिष्यन्ति भवाब्धिमचिरान्मानवाः । अथ कियत्-
कालानन्तरं द्रव्यशीत्यधिकाष्टादशशततमखण्डाद्वात् परतः
सर्वे भक्ताः समागताः । तेषूपदेशः प्रोक्तस्तेन ।

न हि केनापि ईश्वरस्य अनन्तस्य अनन्तगुणा व्याख्यातुं
शक्याः । यथा परमाणूनां परिगणनं सागरसलिलानाञ्च
कुशाग्रेण सेकसाधनेन परिशोषणञ्च कदापि कथमपि नैव
शक्यम् ।

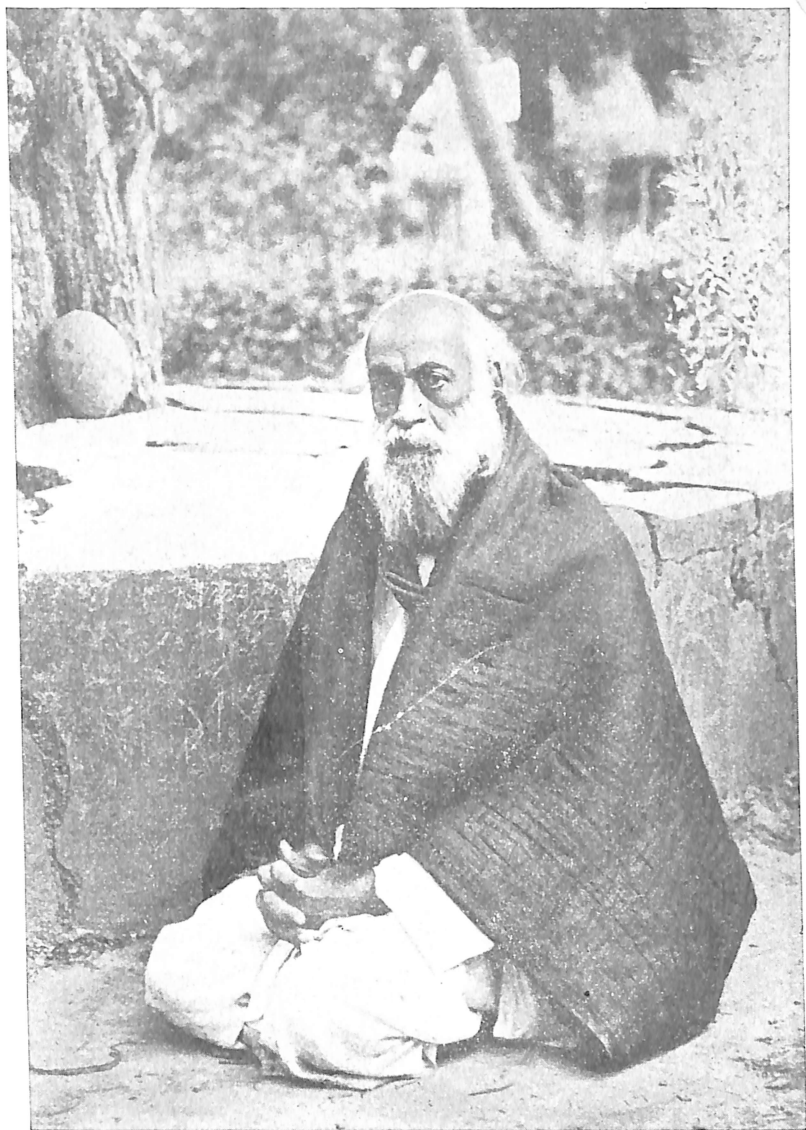
ततश्च गृहस्थान् प्रत्युक्तं तेन । कुरु-कर्मणि सर्वाणि
सर्वकालमीश्वरे परमात्मनि मनः स्थापयित्वा । ज्ञानीहि
संसारमसारं क्षणभङ्गुरञ्च । जायापत्यगृहक्षेत्रद्रविणादिषु
ममत्वाभिमानं परित्यज्याविशेषेण प्राणिनो नारायणबुद्ध्या
सेवस्व तस्यैव चापर उपदेशो यथा—

त्यागं विना ईश्वरलाभो न सम्भवति । ये तु
त्यागिनस्तेषामुपदेशः सर्वे गृह्णन्ति, न तु भोगिनाम् ।
यथा गीता गीता इत्यसकृदुच्चारितं सत् तागी त्यागी वा
भवति हे जीवाः ! सर्वान् विषयान् परित्यज्य भजत ईश्व-
रम् इति गीतायाः सारः । यथा च “न कर्मणा त प्रजया
धनेन त्यागेनैके अमृतत्वंमानशुः ।” येषां सत्ये दृढा निष्ठा
अस्ति ते ईश्वरं प्राप्नुवन्ति । यद्यपि एतानि दुष्कराणि-

तथापि साधुसङ्गे सर्वाणि सुलभानि भवन्ति । यथा चोक्तं
 “क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका ।”

“जाड्यः धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं चित्तोन्नतिं
 दिशति पापमपाकराति । चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति
 कीर्तिं सत्सङ्गातिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥” इति

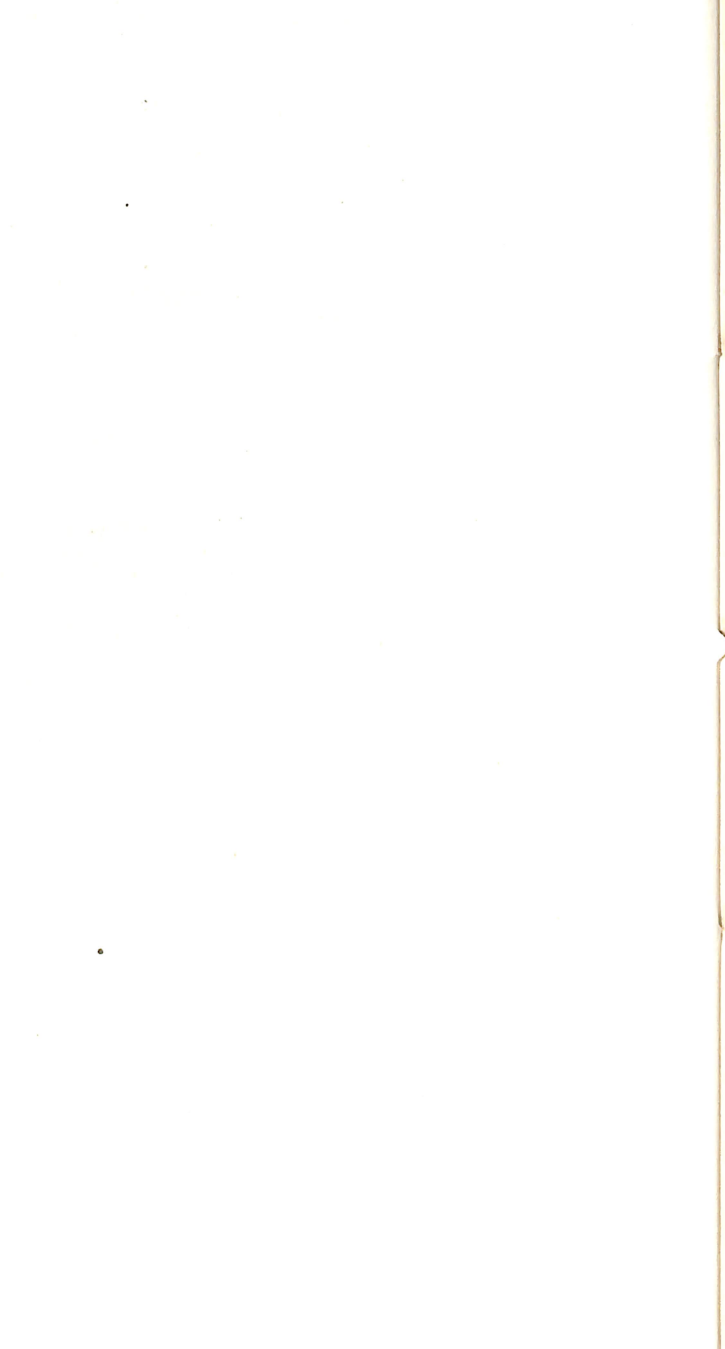
यदा यस्य सत्सङ्गो न भवेत् तदा स एकान्ते
 क्वचिदवसरे ईश्वरं भजेत् । एवं पुनः पुनः कृते चित्तस्था
 अविद्या नश्यति, ईश्वरे परानुरक्तिः स्वयमुदेति । यदा
 बहुजन्मसमर्जितभाग्योदयेन वासुदेवं नारायणं प्राप्तुं
 चातक इव व्याकुलतां गच्छेत्, तदा जानीहि ईश्वर-
 लाभोऽतिसन्निकट एवेति । यथा अरुणोदये सूर्योदयो
 भविष्यति तूर्णमिति निश्चीयते, तथा व्याकुलतोदयेन ज्ञाना-
 र्कोदयो भविष्यत्यचिरादिति निश्चयः, उक्तञ्च, भवन्तु साकार-
 वादिनो निराकारवादिनो वा, ये विभिन्नाः सम्प्रदायाः
 सन्ति ते त्यजन्तु साधनवर्त्मनि परस्परं कलहं विद्वेषञ्च
 गृह्णन्तु ईश्वरे अनुरागं व्याकुलताञ्च । एवं कृते किंस्वरूपं
 ब्रह्म क ईश्वर इत्यादि-पूश्नानां नावकाश इति । ऐशी
 व्याकुलता क्रमेण तत्त्वं प्रकाशयति । त्यागिन ईश्वरे
 अहैतुकीं भक्तिं कुर्वन्त आत्मारामाः सन्तो विचरन्ति भुवि ।
 पृथितयशसः श्रीरामकृष्णपरमहंसदेवस्य अतीन्द्रियाचिन्त्या-
 लौकिकसात्त्विकदैवप्रभावेण परिव्याप्तं जगत् । तस्य गुण-
 गणा न केनाप्यज्ञाताः परं सर्वैर्विदिता इत्यलमत्र विशेषेण
 वाचां प्रपञ्चनेन । इति-जगन्नाथानन्द-पुरी

শ্রীমহেন্দ্র নাথ গুপ্ত

(শ্রীম)

জন্ম ১২২৬, ৩১শে আষাঢ় শুক্রবার । শ্রীঠাকুরকে প্রথম দর্শন—১৮৮২, ফেব্রুয়ারী ।
 শ্রীঠাকুরের সঙ্গে—১৮৮২ হইতে ১৮৮৬ আগষ্ট । শ্রীশ্রীরামকৃষ্ণ কথামৃত ৫ ভাগ ও
 Gospel of Sri Ramakrishna এর লেখক । দেহত্যাগ—২১শে জ্যৈষ্ঠ ১৩৩৯
 (৪ঠা জুন, ১৯৩২), শনিবার, ফলহারিণী অমাবস্যা তিথি ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

प्रथम कथा (१)

अध्यापकस्य प्रथमं परमहंसदेवस्य दर्शनम् ।

दक्षिणेश्वरनामकग्रामस्यानतिदूरे जाह्नवीपुलिने काली-
मन्दिरमवस्थितम् । तत्र द्वायशीत्यधिकाष्टादशशततमे
ख्रीष्टाब्दे १८८२ (मार्चमासे) फाल्गुने मासि सन्ध्यायाः
किञ्चित् पूर्वं स्वगृहे भूमावुपविष्टैर्भक्तवर्गैः परिवेष्टितः
श्रीरामकृष्णपरमहंसदेवः स्मितवदनः पूर्वाभिमुखः खट्वाया-
मुपविष्टः सन् अच्युतोदारकीर्तिं वाचमुपदिशन्नास्त ।

तदा अध्यापक (कथामृतप्रणेता) आगत्य गृहस्य द्वारि-
चित्रलिखितइव निश्चलः सर्वमिदमपश्यत् । भागवतस्य वक्ता-
शुकदेव इव सर्वतीर्थसम्भार इव अथवा श्रीक्षेत्रे रामानन्द-
स्वरूपादिभक्तपरिवृतः श्रीचैतन्य इव श्रीरामकृष्णपरमहंस-
देवो हरिकथां कथयतीति तदानीं तस्य बोधः संजातः ।

[१] कथानाम नाना वक्तृकः पूर्वोत्तरपद प्रतिपादको वाक्य सन्दर्भः

तेन तत्र श्रुतं परमहंसदेवोक्तं तत्त्ववाक्यं यत्, यदि कोऽपि सकृत् हरिरिति नामतो राम इत्युक्तितो वा रोमाञ्चदेहः प्रेमाश्रुनेत्रश्च भवति, तदा तस्य सन्ध्यावन्दनादिकं कर्म स्वयमेव लयं यातीति ज्ञानीहि । स च क्षीयमाणकर्मबन्धनः कर्मसन्धासेषु भवत्यधिकारी । तस्यामवस्थायां स हरिरिति राम इति वा प्रणवादिकं वा जपन् संसिध्येत् । तदा सन्ध्योपासनादिकं लयं गच्छति, गायत्री प्रणवे विलयं याति ।

सोऽयमध्यापको भागिनेयेन सिद्धेश्वरनामकेन पुरुषेण साद्धं वराहनगरस्य रमणीयेषूद्यानेषु परिभ्रमन् तन्मुखाज्जाह्नवीपुलिनशोभनोद्यानसन्निहितकालीमन्दिरनिवासी कश्चित् परमहंसदेवोऽस्तीति श्रुत्वा रविवासरेऽवसरं प्राप्य तं द्रष्टुमागतः । प्रविश्य चोद्यानं सर्वमिदं दृष्ट्वा मनसा अचिन्तयत्, “अहो आश्चर्यमिदम्, परमरमणीयं स्थानम् ! सुन्दरा मनुजाः ! मन्दं मन्दं प्रवहति वसन्तानिलः ! करमणीया कथा ! अतः पदमेकं न चलतो मम चरणौ स्थानान्तरं यातुम् । तत्तथा भवतु, भव खलु वारमेकं सर्वं निरीक्ष्य प्रत्यावृत्य पुनरप्यत्रागत्य आकर्ण्यष्ये कलिमलहारिणीं हरिकथा”मिति । इत्थं विचिन्त्य श्रीरामकृष्णस्य पूर्वोक्तं कथामृतं श्रुत्वा सन्ध्यागतेति द्वादश शिवमन्दिरेषु राधाकृष्ण-कालीमन्दिरयोश्च मधुर-घण्टानिनाद-संवृद्धमारत्तिकादिकं पश्यन् पुनरपि परमहंसदेवस्य गृहमागतः । तत्र

धूपादिपूर्णस्य गृहस्य द्वारं पिहितं पश्यन् द्वारदेशे दण्डाय-
मानां वृन्दानाम्नीं परिचारिकां पप्रच्छ ।

अध्यापकः- अये, स साधुः (परमहंसदेवः) अधुनात्र गृहे
वर्तते न वा ?

वृन्दाः- एवम्, गृहमध्ये वर्तते ।

अध्यापकः- कियन्तं कालमत्र विद्यते ?

वृन्दाः- बहुदिनमत्र निवसति ।

अध्यापकः- तेन बहूनि शास्त्राण्यधीतानि न वा ?

वृन्दाः- आस्ताताः ! सर्वाणि शास्त्राण्यनधीतान्यपि-
तज्जिह्वाग्ने तिष्ठन्ति ।

अध्यापकोऽनधीतशास्त्रः श्रीरामकृष्णपरमहंसदेव इति
श्रुत्वा विस्मयं लेभे ।

अध्यापकः पुनरप्याह— सः (परमहंसदेवः) अधुना किं
सध्यावन्दनादिकं करोति? गृहं प्रवेष्टुं शक्यते न वा? किमस्माकं
मागमनं भवती ज्ञापयिष्यति ?

वृन्दाः- ताताः ! गच्छन्तु भवन्तो मन्दिरमिदम् ।

तद् वाक्यं श्रुत्वा गृहं प्रविश्य खट्वायामुपविष्टं भावमग्न-
मेकाकिनं श्रीरामकृष्णमपश्यत् । ततोऽध्यापकः पाश्चात्य-
रीत्या कृताञ्जलिः सन् प्रणनाम । भगवतः श्रीरामकृष्ण-
स्यानुज्ञां प्राप्य सिधुना सह भूमावासनमधिगतः ।

ततश्च परमहंसदेवोऽध्यापकं पृच्छतिस्म-क्रमेण, कुत्र तिष्ठसि ? किं करोषि ? किमर्थं वराहनगरमागतोऽसि ? अध्यापकस्तत्प्रश्नस्य सर्वस्योत्तराणि प्रोवाच । किन्तु-अध्यापक-उपलेभे यदयं श्रीरामकृष्णः कथां ब्र वन्नन्तरान्तरा उन्मना भवति कथासु, ध्रुवमन्यत्राकृष्टमस्य मानसं कां गतिमेति ! किमु समाधिम् ? यथा मत्स्यार्थी मत्स्याकर्षणदण्डसूत्रादिकं यथोचितं स्थापयन् सूत्रसञ्चारसूचकं तृणखण्डं घडिशन्यस्त-भक्ष्यग्राहिणा मत्स्येन चालितं विज्ञातुं तत्र तृणखण्डे न्यस्त-दृष्टिस्तादृशदण्डहस्तो व्यापारान्तरमुक्तचित्तः परालापादि-वर्जितः काञ्चिदवस्थामभिनवामेति । तथावस्थः कश्चन सर्वेन्द्रियव्यापारविरतौ जायमानमानसो धर्मविशेष एष भावाख्यो भवति परमहंसदेवस्य सन्ध्यासमये इति पश्चात् ज्ञातं तेन ।

अध्यापकः- अधुना भवतां सन्ध्यावन्धनादिकं कर्म सम्भाव्यत-
इति गच्छामः ।

रामकृष्णः- (भावपूर्णमानसः) न तावत् सन्ध्यादिकमेव सर्वा-
धिकं किञ्चित् । तौ तु अन्यत् किमपि वार्त्ता-
लापादिकं कृत्वा तं प्रणम्य गतवन्तौ । प्रणाम-
समये परमहंसदेवोऽवदत् अध्यापकं पुनरप्या-
गच्छेति ।

पृथमा कथा

गच्छन् पथ्यचिन्तयत् अध्यापकः, कोऽयम् सौम्यपुरुषः !
येन सकृद्दर्शनेन पुनरप्यागन्तुं प्रवृत्तिमानस्मि । अपि च
महदाश्चर्यमेतत्, अयमशास्त्रज्ञोऽपि महान् भवितुमर्हति
किम् ? मामागच्छेति पुनरप्याह स देवः । श्वोऽथवा तत्-
परेद्युरागमिष्यामीति समुदेति ममेच्छा ।

द्वितीय दर्शने गुरुशिष्ययोः संवादः

अध्यापकस्य द्वितीयदर्शनं प्रातरष्टमघटिकायामल्प-
शीतोपलक्षितायाम् । क्षौमशीतवस्त्रं दधानो धृतोपानत्कः
स्मितमुखचन्द्रः क्षौरं कारयितुमिच्छुकः श्रीरामकृष्णो
दक्षिणपूर्वदिगवस्थिते अलिन्दे उपविष्ट आसीत् । तत्र
नापितोऽपि समुपस्थितः । तदागच्छन्तमध्यापकं दृष्ट्वा
अस्फुटवाचमिव श्रीरामकृष्णः प्रोवाच । त्वमागतोऽसि ?
भद्रमेतत् । अत्रोपविश । अये ! कुत्र तव वासः ?

अध्यापकः- ससम्मानमाह, कलिकतानगरीमधितिष्ठामि ।
श्रीरामकृष्णः- इह कुत्र समागतोऽसि ?

अध्यापकः- अत्र वराहनगरे भगिनीपतेः श्रीमदीशानक-
विराजस्य भवनमागतोऽस्मि ।

श्रीरामकृष्णः- अहो ! ईशानस्य गृहे ! (मम परिचितः स
इत्यभिप्रायः)

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

श्रीरामकृष्णः- तात ! केशवचन्द्रस्यासुस्थतासीत् ।
अधुना स कीदृशोऽस्ति किमिति ज्ञायते श्रीमता ?

अध्यापकः- श्रुतं पीडित आसीदिति, अधुना सुस्थ
इति सम्भाव्यते ।

श्रीरामकृष्णः- शेषरात्रौ सुप्तोत्थितः सन् रुद्धपरि-
पक्व नारिकेलशर्करे देव्यै दित्सुरयाचे, हे मातः, केशवं
नीरोगं कुरु । केशवाभावे कलिकता इति नगरं गत्वा केन
सह सम्वादं करिष्यामि ?

तात ! किमु ज्ञायते त्वया नगर्यामिह व्याख्यानकुशलः
कश्चित् कुक् साहेबो नाम ? एकदा केशवचन्द्रो मां
निनायार्णवपोतं, तदा स साहेबस्तत्रासीत् ।

अध्यापकः- ससम्मानमाह, एवमसौ समागत इति
श्रूयते, किन्तु तस्य व्याख्यानं न श्रुतम् । न च तस्य विशेषो
विज्ञायते ।

श्रीरामकृष्णः- एकदा कर्मविरहितः प्रतापभ्रातात्रागत्य
कतिपयदिनान्यासीत् । श्रुतं मया, स पुत्रकलत्रादिकं
श्वशुरगृहे निधायेतस्ततः परिभ्रमति । एतदभिलक्ष्य तिर-
स्कुर्वन्नवदम्, किं तव तपा नास्ति ? वर्तमानेऽपि त्वयि श्वशुरा-
लयस्थं स्त्रीपुत्रादिकमपरे परिपालयन्ति ? एतत् किं
शोभनं ते ? तव पौरुषं नियोजयन् कर्मादिकमन्वेषय । मय्येव-
मुक्तवति स इतो गतः ।

प्रथमा कथा

श्रीरामकृष्णः- (अध्यापकं प्रति) किमुद्राहः कृतस्त्वया ?

अध्यापकः- एवं कृतो मया दारपरिग्रहः ।

श्रीरामकृष्णः- (सचकितः सन्) रे * रामलाल, आः
परिणीत एषः ।

अध्यापकस्तदाकर्ण्य कृतदुरितद्वयं विनतमौलिरनुक्तवचनो
मनसि चिन्तयामास—अहो ! परिणयः प्रचुरदोषावहः
किमु ? श्रीरामकृष्णः पुनरपि पृच्छति, तव किं पुत्रो जातः ?

अध्यापकः सन्नस्यन् वेपमानश्च प्राह, एवम् सञ्जातः
पुत्रकः । श्रीरामकृष्णः पुनरप्याक्षिपन् भाषते, आः !
पुत्रोऽपि जातः ! इत्थञ्च तिरस्कृतो हतदर्पः सन्नध्यापक इति—
कर्तव्यतामूढ इव मौनी बभूव ।

क्रियत्क्षणानन्तरं श्रीरामकृष्णोऽनुकम्पयन् सस्नेहो
मधुरया गिराकथयत्, तात ! तव सुष्ठु धर्मलक्षणं विद्यते,
यस्य कस्यचित् नेत्रललाटादिकं दृष्ट्वा अयं सुपुरुषः कुपुरुषो-
वेति मया ज्ञातुं शक्यते । तत्तथा भवतु, किदृशी तव
भार्या ? विद्यारूपिण्यविद्यारूपिणी वा ?

अध्यापकः- ससम्मानमाह, शोभना सा न पुनरधि-
गतज्ञाना ।

* श्रीमान रामलालः श्रीरामकृष्णस्य भ्रातृपुत्रः कालिका-
देव्याः पूजकः

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

श्रीरामकृष्णः- [अपरितोषं सूचयन्] किमु त्वमसि
लब्धबोधः ?

एतावत्कालं पुस्तकपाठलेखतदर्थबोधमात्रज्ञानपदवाच्य-
मित्यविददध्यापकः । यथार्थतस्तु ईश्वरसाक्षात्कार-तद-
भावौ क्रमेण ज्ञानाज्ञानपदवाच्यौ भवत इति तु पश्चात् परम-
हंसदेवमुखात् विवेद ।

श्रीरामकृष्णः किं साकारे निराकारे वा परमात्मनि तव
श्रद्धा जायते ? एकस्यैव तत्त्वस्य साकारता निराकारता
चैकदा सम्भवतः किम् । नहि धवलदुग्धं कृष्णं भवति ।
सगुण एवेश्वर इति श्रद्धावतः स एव निर्गुण इति विश्वासः
कथं भवेत्, परस्परं विरुद्धाविति विभाव्याकुलीभूतोऽध्यापकः ।

अध्यापकः- ससम्मानमाह, निराकार एव मह्यं रोचते ।

श्रीरामकृष्णः- भद्रमेतत्, एकस्यैकस्मिन्निव निष्ठा
विधेया । परन्तु इदमेव सत्यं नापरः साकार इति
मतिं मा कुर्याः । निराकार इव साकारोऽपि सत्यः
परमेश्वरः । तयोर्मध्ये स्वप्रवृत्त्यनुरूपमन्यतरमुपास्व ।
तन्मुखादसकृत् द्वयोरपि याथार्थ्यमिति श्रुत्वा अध्यापको
चिस्मितो बभूव । तदधिगतेषु शास्त्रेषु नास्ति एवं युक्ति-
नैवाधिगता तादृशी कथा कदापि तेन । अध्यापकस्यैतावता
तृतीया इति दर्पहानिरजनि । तथाप्यलुप्ता तर्कमतिरिति

पृच्छति पुनरध्यापकः । एवमस्तु, सगुण इत्येवास्तु, तथापि
मृत्प्रतिमा नामेश्वर इत्ययुक्तमेवभाति ।

श्रीरामकृष्णः — चिन्मयी सा कथं मृत्प्रतिमा नाम !

अध्यापकश्चिन्मयी प्रतिमेति श्रुत्वापि वाक्यार्थं न विदेद ।

अध्यापकः — तथैवास्तु, ये तु मृन्मूर्तिमुपासते, ते तस्यामी-
श्वरधिया तामाराधयन्तु ।

श्रीरामकृष्णः — (वैक्लव्यं सूचयन्) कलिकातावासिनामियं
रीतिर्यन्निजव्याख्यानकौशलं केवलमपरेषां प्रबोधनार्थमिति ।
परन्तु स्वात्मानं को ज्ञापयिष्यतीत्यत्र नास्ति निश्चयः कोऽपि ।
अपिच कस्त्वम् ? ज्ञापयिता भवितुमिच्छसि ? येनेदं जगत्
सृष्टं, येन सूर्याचन्द्रमसौ मनुष्यादिजीवजातं
निर्मितानि, येन विविधप्राणिनां निवासग्रासाच्छादनार्थं
बहुविधानि द्रव्याणि विहितानि, येन परिपालनार्थं पितृभ्यां
स्नेहो दत्तः, येन एतानि पालनरक्षणोपायभूतानि कृतानि, स किं
विधेयं किमपि विधातुमसमर्थः ? यदि प्रयोजनं भवेत् स एव
ज्ञापयेत् यत्किञ्चन ।

मृदुपासनायां श्रद्धावतामुपासकानां यदि कियान् प्रमादः
स्यात् तथापि स सर्वान्तर्यामितया तथैवोपासनया प्रीतो भवि-
ष्यति । तेन तव का चिन्ता ! यथा तव भाङ्गस्तज्ञाने भवेतां तथा
यतस्व ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

उक्तोपदेशतोऽध्यापकस्य तस्याभिमानः संहत इति सम्भाव्यते । हतदर्पोऽध्यापको मनसाऽचिन्तयत् भगवता श्रीराम कृष्णेन यदुक्तं तत्सर्वं यथार्थमेव । कोऽहमुपदेष्टुमिच्छामि ? ईश्वरस्वरूपं ज्ञातं किं मया ? मम तत्पादपद्मे भक्तिर्जाता किं ? तथापि कथमहमपरानुपदेष्टुमीहे ? नैवैतत् शोभनं मे । लोकागाथां गायन्ति, स्वस्य शयनस्थानाभावेऽपि शङ्कर नामानं पुरुषमामन्त्रयति शयनार्थमिति । नायमितिहासो, न वा काव्यं, न च ज्योतिषशास्त्रम्, येनापरान् शिक्षयामि ? अविज्ञातविषयस्य परेषां ज्ञापनं मन्दबुद्धेः पुरुषस्य कर्म भवति । इदन्तु निगूढमीश्वरतत्त्वम् । अनेन भगवता यदुक्तं तत्सर्वं मनसि समाहितं मया । भगवता परमहंस देवेन अध्यापकस्यायं—चरमस्पर्कः ।

श्रीरामकृष्णः—मृत्यु प्रतिमा पूज्यत इति त्वमवादीः । यदि प्रतिकृतिर्मृदस्तथापि तदर्चनायां फलमस्त्येव । विविधाः पूजाः परमेश्वरेण व्यवस्थापिताः । जगदिदं यदीयमर्चनावैलक्षण्यादिकं सर्वं तेनैव विहितमधिकारिभेदात् । यथा पञ्चानां पुत्राणां सवित्री नानाद्रव्यघटितं व्यञ्जनमनेकविधं भोक्तृयोग्यतामधिकृत्य निर्माति, कस्यापि कृते सूपं, तथाऽप्यघटितं व्यञ्जनमन्यार्थं,

प्रथमकथा

तथापरसुतार्थं सोपकरणमपि निर्जलं, (चच्चडिइतिभाषा प्रसिद्धम्) सुतान्तरार्थन्तु भर्जितमात्रं, भोगसामर्थ्यमधिकृत्य यथारुचि तेषां प्रयोगः, एवमेवार्चनाविधौ । किमेवमवगच्छसि ?

अध्यापकः—ससम्मानमाह, एवमवगच्छामि साम्प्रतं भवदीयोपदेशप्रसादात् । (विनीतः सन्) केनोपायेनेश्वरे मनः स्थैर्यं लभते ?

श्रीरामकृष्णः— ईश्वरगुणनामानि गायन् सद्भिर्भक्तैश्च सहान्तरान्तरा मिलनं कुर्वन् क्रमेण विरक्तो जनश्चित्तस्य स्थैर्यं साधयितुमर्हति । विषयकर्मणि संसारे च यस्य मनोऽहर्निशं संसक्तं स्यात् तस्य मनः परमात्मनि समाहितं न भवेत् । तस्मात् प्रथमावस्थायां संसारकोलाहलमपहाय मनोऽनुकूले निर्जने स्थाने परमात्मा चिन्तनीयः । निर्जनं स्थानं विना मनःसमाधानमतीव कठिनम् ।

“यदा वृक्षस्य गुल्मावस्था तदा ततः समन्ततो वृत्तिं परि दधाति जनः । अन्यथा वृत्तिं विना तं पशवः खादेयुः । मनसि, गृहस्य प्रकोष्ठे, वने वा, ध्यानं विधेयम् । अपिच सत्यएवेश्वरोऽन्यच्च सर्वमनित्यमित्येवं विवेकबुद्धान्तःकरणनिहिता- नित्याविद्यादीनां क्षयः करणीयः ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

अध्यापकः— (विनीतः सन्) केन प्रकारेण संसारे
स्थातव्यम् ?

श्रीरामकृष्णः—स्वजनपुत्रकलत्रपरिवृतोऽपि त्वं धनिगृहे
दासीवदीश्वरे मनो निवेश्य कर्तव्यकर्माणि कुरु । नहि
ममात्मीयाः संसारिणः केचन ईश्वर एव मम सर्वस्वमिति मनसि
चिन्तय । यथा दासी स्वदेश मनो निधाय धनिगृहे निजोचितानि
सर्वाणि कर्माणि करोति । सा तु नात्मीया ममैते ज्ञानानापि,
स्वपुत्रवत् धनिपुत्रादिकं समादृत्य वदति, ममायं रामः,
ममायं हरिरिति ।

“यथाच कूर्मो जले विचरन्नपि यत्पाण्डानि ततैव मनो
निदधाति, तथा संसारे कर्तव्यानि कर्माणि कुर्वतापीश्वरे
मनः समाहितव्यम् ।

“भक्तिप्रिये माघवे भक्तिं विना संसारे यदि निवसेत्,
त्रितापाभिभूतः सन् च्युतधैर्यो भवेत् । यथा यथा विषयचिन्ता
प्रवर्द्धते तथा भवति कामस्य वृद्धिः ।

“किञ्च पाणौ तैलं लिप्त्वा पनसान् भिन्द्याज्जन इति
नियमः । अन्यथा तैलं विना क्षीरसिक्थेन लेपो भवत्यवश्यमिति
प्रसिद्धा वार्त्ता । तथैव तैलरूपां भक्तिं लब्ध्वा सांसारिकं कर्म
कर्तव्यं येन न संसारे लेपो भवेत् ।

पृथमकथा

“किन्तु भक्तिलाभो निज्जनं स्थानमपेक्षते, यथा दध्नः नवनीतताप्तये दध्नः स्थिरतावश्यकी, अन्यथा इतस्ततः परिचालनेन दधि स्थिरं न भवति । ततो न नवनीतसंग्रहः । अपि विज्जने स्थाने उपविश्य अन्यकर्माणि त्यक्त्वा दधि मथ्नीयात् चेत् ततो नवनीतं लभेत ।

“तथैव रहसि भक्तेन विचिन्त्यमाने परमात्मनि ज्ञान-वैराग्यभक्त्यादिकमुदेति । किन्तु सांसारिककर्मणि मनसि लग्ने कामिनीकाञ्चनाभ्यामावद्धं सत्, तदेव मनोऽधोऽधो गच्छति । जलतुल्यः संसारः दुग्धोपमं मनः । जले पयश्च संसारे मनो लग्नं सदेकीभूतं स्यात्, तेन च विवेचनमशक्यम्-भवेत् । दुग्धपरिणामभूतस्य दध्नो नवनीतमादाय यदि तज्जले स्थाप्यते, तर्हि जलोपरि प्लवते । नतु निमज्जति । तथा एकान्ते प्रथमतः साधनेन नवनीतसदृशे ज्ञानभक्तिरूपे लब्ध्वा जल-तुल्ये संसारे विद्यमानोऽपि साधको नैव संसक्तः स्यात्, तत्र निर्लिप्तः सन् विराजते ।

“किञ्च उपासनाङ्गतयात्मानात्मनौ विवेच्यौः । यथा सत्य एवेश्वरः । कामिनीकाञ्चनादिकञ्चानित्यमिति ।

“काञ्चनेन मुद्रया वा किं प्रयोजनं साधितं स्यात् जना-नाम् ? तेन वित्तेन देहधारणोपायान्नवस्त्रवासस्थानादिकं

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

स्यात् । एतावान् हि तदुपयोगः । नहि तेन आत्मा लभ्यो भवेत् ।

अध्यापकः—ससम्मानमाह, मया प्रबोध चन्द्रोदय नामकं नाट्यपुस्तकं साम्प्रतं पठितं तत्रैवमुक्तं वस्तुविवेचनं नाम विचारः ।

श्रीरामकृष्णः—एवं वस्तु विचारः । अपि च पश्येद्-
मस्मिन् सुन्दर देहे वित्ते च विचारतो नास्ति कश्चन सारः ।
परमसुन्दरस्त्री देहे चास्थि मांसमेदोमज्जमलमूत्रं पुरीषादि-
मात्रमस्ति मलिनं वस्तु, नास्ति तु सारलेश इति विचारणीयम्
किमिति परमार्थभूतमीश्वरं विहाय तत् विस्मृत्य चास्मिन्न
नित्यं वस्तुनि निमज्जन्ति मनुष्याः ?

अध्यापकः—ईश्वरसाक्षात्कारो घटते न वा ?

श्रीरामकृष्णः—अवश्यमेव घटते । अन्तरान्तरा निज्जन स्थाने
वासो विधेयः । तत्रेश्वर गुण नामानि तल्लाभोपायभूतानि तत्त्व-
चिन्तनानि कर्तव्यानि ।

अध्यापकः—कदा कया रीत्या भवतीश्वरः प्रत्यक्ष विषयः ?

श्रीरामकृष्णः—भक्तो हि परम व्याकुलित चेतसा क्रन्दनेन
चेश्वरं प्रत्यक्षं प्राप्तुमर्हति । स्त्रीपुत्र द्रविणार्थं घटपरिमित
मश्रुजातं प्रवहति, के वा ईश्वरार्थं क्रन्दन्ति यतन्ते च ?

भगवाननन्यमनसा चिन्तनीयः । एतदुक्त्वा गायतिस्स देवः
परमहंसः ।

पृथमकथा

आवाहय मनः श्यामां सम्पूर्यावाहन क्रियाम् ।

यदि पूर्णा तवाकाङ्क्षा तूर्णमेष्यति कालिका ॥

स भक्ति चन्दन जवा विल्वपत्राणि हस्तयोः ।

समर्पय पदाब्जाभ्यामेकाग्रं चेदनेकशः ॥

गानानन्तरं, यथारुणोदयानन्तरं सूर्यो लोकदृष्टिमुपैति,
तथातिव्याकुलतायां जातायां सत्यामीश्वरसाक्षात्कारो
घटते ।

“प्रसिद्धस्त्रिविधो विषयानुरागः । यथा विषयिणामनुरागो
विषयेषु, यथा च मातृणामनुरागः सन्तानेषु, यथा पतिव्रतानां
प्रीतिः पत्यौ च भवति तथा यद्येकस्य जनस्य कदाचित्त्रयः
समुदितानुरागा ईश्वरे भवेयुः, तर्हि तेनानुरागबलेन स समर्थो
द्रष्टुमीश्वरम् । अस्य वाक्यस्य तात्पर्यार्थस्तु परमात्मनि
प्रीतिः कर्तव्येति ।

“व्याकुलितात्मा सन् मुहुर्मुहुस्तं देवं चिन्तयेत् यथा
माज्जरीशवको मियु मियु इति शब्दायमानो मातरं दुःखं
ज्ञापयति मातापि तं शब्दं श्रुत्वा आगत्य तं गृहीत्वा यथा
यथा स्थापयति तथैव तिष्ठति सः सा कदा महानसे, कदा-
भूस्युपरि, कदावा शय्ययामङ्कगतं करोति तम् स दुःख-
ज्ञापकं मियु मियु इति खं विनान्यत् किमपि न जानाति शिशु-
माज्जरीरस्य ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

अध्यापकस्य तृतीयं परमहंसदेवस्य दर्शनम् ।

अध्यापकस्तदा वराहनगरे भगिनीगृहे अवस्थितः । आदर्शनात् योगेश्वरं श्रीरामकृष्णं चिन्तयन् तन्मयतां गतः । स च तन्मयता वशात् प्रेमविलोललोचनं आनन्दघनमूर्तिं श्रीरामकृष्णं पश्यन् तन्मुखपद्मनिःसृतममृतमयमाकर्णयन्निव कालं निनाय ।

अपिचामृशत् कोऽयं दरिद्रब्राह्मणः ! कथम्वा तेनाञ्जसा सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं परमगहनमध्यात्मतत्त्वं समधिगतम् ! आजन्मन एवम्विधाश्चर्य्यवक्ता कुशलार्थज्ञापयिता न दृष्टो मया । कदा गमिष्यामि, कदा वा पुनरपि द्रक्ष्यामि भगवन्तमिति विचिन्तयन् रविवारप्राप्तौ पराह्णे तृतीयघटिका-चतुर्थघटिकाभ्यन्तरे बाबुनेपालेन साद्ध तृतीयवारः दक्षिणेऽवरो-धानमाजगामाध्यापकः ।

तत्र रविवारतयावसरप्राप्तदेवदर्शनोत्सुकैः समागतैर्भक्तैः परिपूर्णं गृहे क्षुद्रखट्वायामुपविष्टं हास्याननमच्युतो-दार कथां ब्रुवन्तं देवं परमहंसं दृष्ट्वा अध्यापकस्तत्रत्येषु जनेष्वपरिचित इति तद्गृहे कस्मिंश्चित् प्रान्ते आसने उपविवेश ।

किञ्च—तत्र परमहंसदेव ऊनविंशवर्षवयस्कं युवानमालक्ष्य परमानन्दप्लुतः सन् तैर्नैव सहालापं विदधे । यूनस्तस्य नरेन्द्र इति नामासीत् । स नरेन्द्र उज्ज्वलनेतृस्तेजः पूर्ण वाक्यो-

विद्यालये (कलेजे) पठन् ब्राह्मसमाजं गच्छन् भक्त इव भाति स्म ।
परिचयस्तस्य कथान्तरेणाचगतोऽध्यापकेन । परमहंसदेवस्य
तदा संसारिजनाश्रिता कथा प्रचलति स्म ।

“संसारे दुर्जना बहवः सन्ति, ते तु ईश्वरचिन्तारतान्
धर्मातुष्टानपरान् निन्दन्ति । तैर्दुर्जनेः सह कीदृशमाचरणं
विधेयमित्येवं वस्तु निर्दिशति स्म तत्र भगवान् श्रीरामकृष्ण इति ।

श्रीरामकृष्णः— [नरेन्द्रः प्रति] तात नरेन्द्र, तव
किमभिमतम् ? - विषयासक्तलोका बहून्यवाच्यानि निरर्थ-
कानि वाक्यानि वदन्ति । किन्तु तात, यदा मातङ्गः पथि गच्छति
तदा तत्पश्चात्ति निरीक्ष्य जन्तवो भीताः सन्तो विविधान्
शब्दान् कुर्वन्ति । परन्तु स तावन्नावलोकयति । यदि कश्चित्
त्वां निन्द्यात् तेन त्वं किं मन्यसे ?

नरेन्द्रः—अहं मन्ये श्वान् इवानेकधा ते तारं रुवन्ति ।

श्रीरामकृष्णः—अये, न तावती मानसी क्रिया युक्ता ।
[सर्वेषां हास्यम्] । ईश्वरः सर्वभूतेषु विद्यते । [तस्मात्
सम्मानार्हाः सर्वे] किन्तु सद्भिर्मेलनमत्यन्तं युज्यते । असद्भिस्तु
दूरावस्थानमुचितम् । क्रूरशार्दूलैःपि नारायणो वर्तते,
किं तेन साद्धर्ममेलनमुचितम् ? [सर्वेषां हास्यम्] यद्युच्येत

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

व्याघ्रोऽपि नारायणः कथं तस्मात् पलाये ? तत् समाधानन्तु
यैरुच्यते ततः पलायनमुचितम् तदुपदेशं कथं न शृणुयाम् ।
यतस्तेऽपि वक्तारो नारायणा एव ।

“श्रूयताम् गाथा—कस्मिंश्चिद्वने शिष्यपारिवृत एकः
सन्यासी निवसति स्म । स च शिष्यानुपदिदेश, सर्वभूतेषु
नारायणो विराजते इति मत्वा यूयं सर्वान् प्रणमन्त । एकदा
यज्ञकाष्ठाहरणाय तेषां कश्चिच्चत् वनं गतः । तदा तत्र हस्ति-
पकेन मत्तमातङ्गोऽयम् मत्तमातङ्गोऽयं, अस्मान्मार्गात् दूरमप-
सरन्तु, दूरमपसरन्तु जनाइति शब्देन वार्य्यमाणास्तत्रत्याः
सर्वे पलायिताः । परन्तु हस्तिनं नारायणं मत्वा स शिष्यो नैवाप-
ससार । अपितु स पथि दण्डायमानस्तं प्रणम्य तुष्टाव ।
स च क्रोधेन गुण्डेन तमादाय पथ्युत्क्षिप्य गतः । तेन शिष्यो
हतसंज्ञः क्षताङ्गः सन् भूमावपतत्

तस्य तथावस्थां श्रुत्वा आश्रमात् शिष्यसमावृतो
गुरुरागत्य तं गृहीत्वाश्रमं निनाय । तत्रागदपानेन कियत्-
क्षणानन्तरं सन्नांप्राप्तं शिष्यं कश्चिदपृच्छत् । उन्मत्त कुञ्जरो-
ऽयमिति श्रुत्वापि कथं नापसृतवांस्त्वम् ? इति स तदुत्तरेणाह-
नारायण एव मनुष्यजीवजन्तुरूपेण प्रकाशते इति गुरुर्मासुप-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

दिदेश, तेन वारणं नारायणं ज्ञात्वा नैव पलायितवान् तदोवाच
गुरुस्तात, यदि सर्वे नारायणाःस्युः सर्वान्तर्गतो हस्तिपकोऽपि
नारायणो भवेत् तेन निवारितस्त्वम् । कुतस्तत्र तस्य वाक्ये
शूद्रा न जाता ? हस्तिपकस्य नारायणस्य वाक्यमपि श्रोतव्यं
त्वया । (सर्वेषां हास्यम्)

“अन्यच्च शास्त्रेषूक्तं ‘आपो वै नारायणः’ । किन्तु सर्वा
आपः समा अपि सर्वव्यवहारेषु न योग्याः । किञ्चित् जलं
देवसेवार्थं व्यवहार्यं, किञ्चित् जलं पानार्थं, किञ्चित् जलं
कांस्यादि पात्र वस्त्रादि प्रक्षालनार्थं व्यवहार्यम् । न हि स्थो-
दकेन पूजनपानादीनां सम्भवोऽस्ति । न ह्येकेन जलेन विभिन्न-
व्यवहार निष्पत्तिः स्यात् ।

“तथैव भक्ताभक्तानां हृदये नारायणो वसन्नप्यभक्त-
दुष्टादिना सह मेलनादि व्यवहारो नैव युज्यते ।

“केनापि संलापः केनापि साध्व” सोऽपि नैव युज्यते ।

दुर्जनेभ्यो दूरापसरण विधेयम् ।

कश्चन भक्तः— महात्मन्, यदि दुर्जनेना अहितकरणाय
द्रोहाचरणं कुर्युरथवा कर्तुमागच्छेयुस्तर्हि किं तूष्णीं
स्थास्यामि ?

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

श्रीरामकृष्णः— लोकान्तर्वसत्यनुरोधात् दुर्जनेभ्यस्त्राणार्थं
कियान् तमोगुणः प्रदर्शनीयः । परन्तु परानिष्टकारिणस्ते इति
निश्चयेन तेषामनिष्टाचरणमनुचितम् ।

“कस्मिंश्चिद् गोष्ठे गोचारका गोपवालका आसन् । तत्र
प्रान्तरे कोऽपि कृष्णसर्पो निवसति स्म । सर्पभयात् तत्र गोचा-
रका शङ्काकुला विचरन्ति स्म । एकदा कञ्चन ब्रह्मचारिण-
तेन पथा गच्छ तं दृष्ट्वा सचकिता गोपवालकारतं विज्ञपया-
मासुः । हे महात्मन, मा तावदनेन पथा गच्छ । अत्रानतिदूरे
कृष्णसर्पो वर्तते । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचार्युवाच । तात, भवतु तत्र
कृष्ण सर्पः । मम तु तस्मात् भयं नास्ति । मन्त्रं वदहम् ।
एवमुक्त्वा ब्रह्मचारी तं पन्थानं जग्राह तेन साद्धं भीता गोच-
रका न चेरुः ।

“ततश्च व्यालो ब्रह्मचारिणं निरीक्ष्यैव फणां दिस्ता-
रयन् दण्डुमतिस्तूर्णमाजगाम । किन्तु तं इति धावन्तं
विषधरं मन्त्रशक्त्या वशीकृत्य । तया वशीकृत्या चक्री
महीलतेव तत्पादयोर्यपतत् । तदा तं फणिनमुवाच । अये,
त्वं कथं प्राणिनो दशसि ? तव हिंसाप्रशमनार्थं मन्त्रं ते
दास्यामि अनेन मन्त्रजपेन ते भगवतः प्रेमसमृद्धादशनेच्छा
घटिष्यते । हिंसा प्रवृत्तिं विहायेमं मन्त्रं जप, कदाचित्
मा आक्राम प्राणिन, पुनरप्यागमिष्यामीत्युक्त्वा स साधुः
प्रययौ ।

पृथमकथा

अथ कतिपयेषु दिनेषु व्यतीतेषु तं विषधरं शान्तमवलोक्य
 भोचारका अचिन्तयन्, कथमसौ यथापूर्वं दष्टुं नागच्छति ?
 शिलानिक्षेपेणापि महीलतेव किमिति निश्चेष्टस्तिष्ठति । एकदा
 कश्चित् गोपशिशुस्त' तथाविध' विगतहिंस' समीक्ष्य तस्य
 पुच्छमादाय तमितस्ततो घूर्णयन् भृशमाहत्य दूरं चिक्षेप । प्रहा-
 रविकलेन तेन रुधिर' घमता सम्मूर्च्छितेनेव निश्चेष्टतया
 स्थितम् । प्रचुरप्रहारेण विगतासुरेष सर्प इति मतिस्तदा
 सर्पशत्रूणां बालानां बभूव ।

“ततश्च समधिकरात्रौ व्यालश्चेतनामधिगतः शनैः-
 शनैर्महता दुःखेन परदुर्गम' विवर' नाम वासस्थानं प्रविष्टः ।
 किर्या इनानन्तरमनशनविकलस्त्वगस्थिशोषो विषधरो भोजना
 र्थोरात्रौ बहिश्चचार । प्रहाराद् भीतो दिवा विवरस्थएव परं
 दीक्षाप्राप्तित एव हिसां जूहौ । केवल' तरुविगलित फलपत्र—
 मृदादि भोजनेन क्षुत्पिपासे वारयामास ।

स ब्रह्मचारी वत्सरान्तर' तत् प्रान्तरमागत्य सर्पमन्वेष-
 यामास । अन्वेषयन्त' ब्रह्मचारिण' गोपबालकाः स सर्पो मृत-
 इत्यवदन् । परन्तु तेषां वाक्ये तस्य श्रद्धा न जाता । सोऽमन्यत
 दीक्षितस्य व्यालस्य साधनफललाभं विना देहत्यागो न संभ-
 वतीति-एवं विचिन्त्य पुनःपुनरन्वेषयन् स्वप्रदत्तनाम्ना तमाजुहाव

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

सर्पस्तु गुरोरयं स्वर इति ज्ञात्वा विलान्निसृत्य भक्त्याप्लुतो
गुरुं ननाम । तं दृष्ट्वा गुरुरपृच्छत्-कुशलं ते ? कथं कृशा-
ङ्गः परिलक्ष्यसे ? तदुत्तरेणाह-हे गुरो हिंसां मा कुर्विति भग-
वतां तत्रभवतामादेशस्ततश्च अहिंसता मया गलितपत्रफलाहा-
रेण रक्षितो देहः कृश इति युक्तमेव । सर्पस्य सत्त्वगुणोदेकात्
हिंसावृत्तिर्निवृत्तेति पूर्वं गोपबालकैरनुष्ठितं घूर्णनादिकं
देहस्य क्षीणतायां निमित्तमिति विस्मृतं तेन । ब्रह्मचारी प्राह-
न हि देहस्य क्षीणत्वे फलादिभक्षणं कारणं भवितुमर्हति ।
अन्यत् किमपि कारणं विद्यते । स्मरसविस्तरं तस्य । तदाह-
अहो ! एवमन्यत् कारणमस्ति-यत एकदाज्ञानपरवशा गोपबाल-
काः कस्यचिदहितं नाचरामीत्यजानन्तो मामाजघ्नुः । तद्
वचनमाकर्ण्य गुरुराह, आ ! एतावत् मन्दबुद्धिस्त्वम् !
आत्मानमपि रक्षितुं न जानासि ? तत्र दंशनकृत्यं वारितं
मया । कमपि विजातीयं खं (फोस फोस इत्याकारं) कृष्यन्
किमिति तेभ्यो भयं न प्रदर्शितवान् ! दुर्भर्जनानामनिष्टाचारं
वारयितुं विजातीयनादजं भयं प्रकटयितव्यम् । न पुन
रनिष्ठानुष्ठानं तेभ्यो विषदानं विधेयम् ।

श्रीरामकृष्णः—अपिचेद्वरकृतौ विभिन्नाः सन्ति प्राणवन्तः
पादपा लतागुल्मादयो हिता, अहिताश्च, मृगादयो व्याघ्रादयश्च
जन्तवः । परं वृक्षेषु सन्ति चूतादयोऽमृतफलाविषफलाश्चान्ये-
तथा नरेषु धन्या मन्दाश्च, धार्मिकाः पापिनश्च तथा केचन
संसारणः केचन भक्ताः ।

“वद्ध मुमुक्षु मुक्त नित्यभेदेन जीवाश्चतुर्विधाः । यथा नारदा-
दयो नित्यजीवाः । ते तु जीवानां हितार्थमुपदेशार्थञ्च विश्वं
विचरन्ति । वद्धजीवास्तु विषयासक्तिवशादीश्वरं विस्मृत्य
विषयेषु रमन्ते, नेश्वरं भजन्ति । मुमुक्षुजीवास्तु मोक्षमात्रं—
कामयन्ते, तेषु केचन मुक्तिं लभन्ते, केचित्तु केवलं तदुपायमनु-
वर्तन्ते । ते हि मुक्ता ये कामिनी काञ्चनादिमयं संसारं नानु-
सरन्ति, परमतीत्य वर्तन्ते, यथा साधवो महात्मानः, येषां मति
र्न विषयेषु केवलं शीशीहरिचरणसरोजेषु । यथा धीवरा मत्स्यार्थं
मग्नौ जालमुत्क्षेपन्ति । तत्र केचित् मीनास्तथा नैपुण्यवन्तो
य कदापि जाले बद्धा न भवन्ति । ते तु मुक्तजीवसदृशाः ।
प्रायशस्त्वावद्धानां केचित् मीनाः पलायितुमीहन्ते ते तु मुमुक्षूपमाः
किञ्च तत्रावद्धानां कुतश्चित् कारण वशात् जालं निर्भिद्यते—
तप्लुत्य च केचित् मीनाः पलायन्ते । ते तु मुक्तजीवोपमाः । तदा

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

कैवर्ता कमपि पलायमानं मत्स्यं निरीक्ष्य उच्चैर्घोषयन्ति 'अहो कश्चित् बृहन्मत्स्यः पलायितः' । अपिच बहवो मत्स्याः पलायितुमसमर्था अयतमानाश्च जालं मुखेन धृत्वा सरोनिम्न-
कर्म मे मुखं निधाय ततोऽधोऽधः कर्मं प्रविशन्ति, तत्र स्थित्वा मन्यन्ते वयं सुखिन इति । किन्तु ते न इदं जानन्ति यत् कैवर्ता अधुनैव जालमादायाकृष्य च तान् भूमावानयिष्यन्ति । ते तु वद्वजीवोपमाः ।

“वद्वजीवास्तु कामिनीकाञ्चनादिकेषु निमज्जमाना सुखिनो वयमिति मन्यन्ते । अज्ञानतो भोगफल मरणमपि ते तु न जानन्ति यदा वद्वजीवो मृत्युदशायामचिरभाविनीमापन्नस्तदा तस्य पत्नी ब्रूते, त्वन्तु चिराय गच्छसि, मम जीवनोपायस्त्वया किम्भूतः सम्पादितः । अपिच स मृत्युशय्यायां शयानो वदति प्रदीपस्यां वर्तिकामपसारय, अन्यथा प्रचुर तैलक्षयो भविष्यति ।

“विषयासक्ता वद्वजीवास्तु परमात्मानं न भजन्ति । तेषु ये ये यत्र कर्मणि रक्तास्ततैलव्यावसराः काल्पनिकोपाख्याना-
लापेन केनापि विफलकर्मणा क्रीडाविशेषेण वा कालं नयन्ति । केचन पुनरवसरसमाप्तये वृत्तिरचनायां नियुक्ता वयमित्युक्त्वा पृच्छकान् प्रीणयन्ति ।

विज्ञाय तथाविधामुक्तिं निष्पन्दाः श्रोतारः ।”

कश्चन भक्तः— महात्मन्, संसारलश्वेतसामतिवद्धानां जीवानां
परित्राणे कश्चित् उपायो वर्तते न वा ?

श्रीरामकृष्णः— अवश्यमेवोपायोऽस्ति । अन्तरान्तरा सिद्धिः
सह मेलनं तथान्तरान्तरा निर्जने स्थाने परमेश्वरचिन्तन-
विचारणादिः । अपिच तं प्रार्थयेत् मह्यं भक्तिं विश्वासञ्च
देहि विश्वासे जाते वस्तुलाभः । विश्वासं विना अन्या काचित्
गरीयसी सुदुर्लभा ज्ञानसामग्री । (केदारं प्रति) श्रूयताम्
विश्वास शक्तिः पुराणेषूक्ता । यः साक्षात् पूर्णब्रह्म नारायणो
रामचन्द्रो नाम स लङ्कां गन्तुं सेतुं बबन्ध । परन्तु रामनाम्नि
दृढविश्वास बलात् सेतुं विनैव तस्य सेवको हनुमान् सागर-
मुन्तीणः । (सर्वेषां हास्यम्) । कञ्चित् लङ्कां तर्नुकामं जनमुवाच
विभीषणः । त्वमिदं स्वस्त्राञ्चले ग्रथान् । उद्घाट्य मापश्य ।
यद्यन्यथाकुर्या उद्धौ निमग्नो भविष्यसि । स च यानादिकं
विना विश्वासबलेनाञ्जसा गच्छन्नुद्धौ पथि व्यमृशत् । अहो !
किमिदमद्भुतं द्रव्यं येन पारावारस्योपरि गन्तुं शक्यते
मया ! एतद् विचिन्त्य वस्त्रग्रन्थिमुद्घाट्य केवलं राम रामेति
लिखितं पत्रमपश्यत् । नान्यत् किमप्यासीत् । तद् दृष्ट्वैवेक्तं
तेन, आ ! इदं द्रव्यम्, (सामान्यमेतत्) तस्याविश्वासो जातः ।
तेन स मग्नउद्धौ । यदीश्वरविश्वासबलः पुमान् गोब्राह्मण-
स्त्रीहत्यादि महापातकं कुर्यात्, तथापि विश्वासबलेन तन्महा

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

पातकमुत्तीर्णो भवेत् । स यदि वदेत्, कदापि नाहं करिष्याम्येवं
तर्हि तस्मात् पातकात् भयं तस्य नास्त्येव । एतदुक्त्वाऽगायत्—

मरिष्यामि यदा दुर्गा दुर्गेत्युक्त्वा तदा कथम् ।

न विधास्यति मे त्राणं दीनस्य भवगेहिनी ॥

विदितं तद्भवेद्विप्र नारी गोभ्रूणहिंसया ।

सुरापानाच्च पापानि यानि तानि न चिन्तये ॥

शक्तो ब्रह्मपदं लब्धुं दुर्गानाम् प्रभावतः ।

नरेन्द्रमभिलक्ष्य भगवान् परमहंस देवः कथयति, (भक्तान्-
प्रति) नरेन्द्रनामा युवायं मदन्तिके यथावतिष्ठते न तथान्यत्र ।
यथादुष्ट बालकः पितुरन्तिके भीतश्च तिष्ठति, अजिरे क्रीडन-
समये स तथा न भवति, किन्तु भिन्नश्च प्रतिभाति । एवम्विधा
साधनरता युवानो “नित्य सिद्ध” पदभाजो भवन्ति । नित्य-
सिद्धास्तु संसारे कदाचित् नैव बद्धा भवन्ति । आवाल्यात्
भगवन्तमधिगन्तुं यतमाना लोकशिक्षार्थमाविर्भवन्ति विश्वं
पुनन्ति च, संसारमसारमनित्यं जानन्तस्ते कामिनीकाञ्चनादि-
केषु न संसक्ता भवन्ति ।

“वेदप्रसिद्धा होमानाम्नी कापि पक्षिणी समुन्नतमाकाश-
मधिवसन्ती ततैवाण्डं प्रसूतेऽसौ । परन्तु सुदीर्घादाकाशपथात्
पतन् डिम्बः क्रमेण स्फुटीभवन् लब्धपक्षचञ्चुनेत्रः सन् पतन्त-

प्रथमकथा

मात्मानं वीक्ष्य भूपतनात् देहस्य चूणीं भावं मन्वमानो जननीं
प्रति तूर्णं चरमवेगो धावति । ततश्चोर्ध्वमार्गमाक्रामति ।

इदं श्रुत्वा नरेन्द्रः कक्षात् वह्निगतः । तत्र गृहे केदाराध्या-
पकं प्राणकृष्णाः समुपस्थिताः ।

श्रीरामकृष्णः—पश्यन्तु तावत्, नरेन्द्रस्तु गायको वाद्यवित्
विविधविद्याभ्यासनिपुणश्च सर्वविषयकुशलः । एकदा
केदारेण साद्धर्मतर्कयत् । तदा युक्तिजालेन केदारस्य युक्त्या-
भासं दूरीचकार । (सर्वेषां हास्यम्)

श्रीरामकृष्णः— (अध्यापकं प्रति) आङ्गलभाषायां किञ्चित्
न्यायशास्त्रं विद्यते न वा ?

अध्यापकः—ससम्मानमाह, एवं तदपि वर्तते ।

श्रीरामकृष्णः—किम्भूतम्वा तत् शास्त्रं, वदालपशः ।

अध्यापको निदेशादाकुलोऽप्यवददिदम्—मरणमनुष्यत्वयो
व्याप्तिर्वहुशः प्रत्यक्षसिद्धेति । पण्डिताख्येषु मनुष्येषु
सामान्यतो विशेष सिद्धिरिति रीत्या भवति । तथा विशेषेणापि
सामान्यस्य सिद्धिस्तु—काकविशेषे कृष्णरूपदर्शनेन काकत्व-
कृष्णरूप व्याप्तिः काकसामान्येषु कृष्णरूपं साधयति । एव-
म्बिधस्य व्याप्तिरूपसिद्धान्तस्य भ्रमः सम्भवति । यतोऽन्वेषण-
क्रमेण देशान्तरे धवलकाकस्य समुपलब्धि-सम्भवः । यथा वा
पिपीलिकाण्ड सञ्चार दर्शनेन भवति मेघानुमानं तेन च मेघ-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

वर्षण हेतुरिति सिध्यति । कस्यापि पुंसां द्वात्रिंशदन्तदर्शनेन जनान्तरे च तथावलोकनेन सर्वेषामेव पुंसां भवति द्वात्रिंशदन्त-
वत्ताज्ञानम् ।

एवमाङ्गले शास्त्रे न्याये वर्तते । श्रीरामकृष्णस्तु शृण्वन्नपी-
दमुन्मना बभूव । तस्मात् इयं कथा प्रचुरतां न गता ।

सम्पूति संजातो भक्तपरिषद्भङ्गः । ये तत्र स्थिता भक्ता-
स्ते तु गृहात् बहिरागत्येतस्ततो विचरन्ति । अध्यापकोऽपि
पञ्चवट्यादिकं स्थानं परिभ्रमन् कियत्क्षणानन्तरं तत-
आगत्य श्रीरामकृष्णगृहोत्तरालिन्दे महाव्यापारमपश्यत् ।
श्रीरामकृष्णस्तु तत्र दण्डायमानो निस्पन्ददेहो निर्नि-
मेषनेत्रो रुद्रपाणवायुः, सन्दिग्धपाणस्पन्दो बभूव ।

नरेन्द्रो गायति—

केचित् भक्तास्तत्र दण्डायमाना आसन् । अन्यः कश्चित् परमहंस-
देवस्य विस्मयकरं विचित्रं तथावस्थानमवलोक्यापृच्छत्
किमिदम् ! कश्चित् भक्तः प्राहाय समाधिरित्युच्यते । अध्या-
पकेन अयं समाधिः कदा कुत्रापि न दृष्टो न श्रुतश्च । ततोऽ-
वाक् भूत्वाचिन्तयदीश्वरं विचिन्त्य मानवाः कथमसाध्यामिमां
विषयेन्द्रिय निवृत्तिं साधयन्ति ? अहो न जाने ? कथम्भूताभि-
र्वा श्रद्धाभक्तिभिरियमवस्था जायते !

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

नरेन्द्रस्य गानमिदमासीत्—

निरञ्जनं चिद्घनं तं हरिं चिन्तय मानस ।

रञ्जितं नवरागेण कोटिचन्द्रविनिन्दकम् ॥

यदीयरूपालोकतश्चपला याति विस्मयम् ।

जीवितञ्चापि भवति पुलकैराकुलं मुहुः ॥

रोमाञ्चदेहो नेत्र प्रान्त विगलितप्रेमाश्रुः श्रीरामकृष्णः
कोटिचन्द्रविनिन्दकं रूपं निरीक्ष्यान्तरान्तरा हसतीष । न
जाने कथम्भूतैः किर्याद्भ्यः साधनैस्तपोभिः कियन्तीभिः श्रद्धा-
भक्तिभिश्च इदं चिन्मयरूपं पश्यति ।

पुनरपि गायति—

चित्तपद्मे पदं तस्य चिन्तयन् प्रियदर्शनम् ।

तमपूर्वाकृतिं पश्य सप्रेमाक्षः प्रशान्तहृत् ॥

पुनरपि तथैव हासो भुवन मोहनः । तथा निष्पन्दाङ्गो निर्नि-
मेषलोचनः सम्वृत्तस्तदानीं स देवः । अनुपमं चिन्मयरूपं
निरीक्षमाणः परमानन्दमग्नश्च । अधुना शेषचरणमिमं
गायति—

चिदानन्दरसे भक्तियोगमग्नश्चिरं भव ।

योगेश्वरमनुपमं समाधिमापन्नं प्रेमानन्दमूर्तिं श्रीराम-
कृष्णं विभाव्य मथितहृदयं मधुरगीतं स्मारं स्मारं पायं
पायञ्चाध्यापको गृहं ययौ ।

प्रथमकथा

चतुर्थमध्यापकस्य परमहंसदर्शनम्

परेद्युरवसरतया पराहृततीयघटिकासमये पुनरपि अध्यापकः
समुपस्थितः । श्रीरामकृष्णस्तु तथैव स्वगृहे खट्वामधिगतो
भक्तनरेन्द्रभवनाथादिपरिवृतः हास्याननः प्रमोदेन तैः सह
समालपति साधुवादम् । गृहं प्रविशन्तमध्यापकं दृष्ट्वा
तमभिलक्ष्य च परमहंसदेव उच्चैर्विहस्य समुपस्थितान् युवकान्
समाहूयोवाच । रे, सोऽयमागतः । इत्युक्त्वा च पुनरपि हसति स्म
तं हसन्तं दृष्ट्वा जहसुर्युवागः । ततश्च अध्यापक आगत्य
पाश्चात्यरीतिमपहाय भूमौ शिरो निधाय ननाम तत्त्वोप-
विवेश च । श्रीरामकृष्णस्य हास्यं किं निमित्तमासीत्, तत्
स्वयमेव परमहंस देवो भक्तान् विज्ञापयति स्म यथैकदा चतुर्थ-
घटिकायां स खलु खादिताहिफेनः कश्चिन्मयूरः परेद्युश्चतुर्थ-
घटिकायां तत एवाहिफेनमत्ततावशात् यथा समुपस्थितो
बभूव । (सर्वेषां हास्यम्) । अध्यापको मनसाचिन्तयत् यथार्थ-
मेवास्य भाषणम् । गृहं गतोऽपि तत्र कदा गमिष्यामि, कदा तम-
पूर्वं पुरुषं द्रक्ष्यामि, इत्येवमहर्निश मे मनसि कामना समुदेति
न जाने, केनाकृष्टः सन्नत्रागतोऽस्मि । इच्छन्नप्यन्यत्र गन्तुं न
शक्नोमि । अथ परमहंस देवो युवभिः साद्धं वयस्यैस्त्रि हास्य
कौतुकादिकं करोति स्म । तेन कौतुकार्णवोत्थिततरङ्गणेन तरङ्गा-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

यिता आप्लुताश्च ते युवानः । तेषु हसत्सु अध्यापको विस्मितश्-
चास्त । तमकृतहासमवलोक्य रामलालमुवाच देवः । पश्य इमम् ।
इमे सर्वे युवानो हास्यकौतुकादिकं कुर्वन्ति, अयन्तु लब्ध-
गाम्भीर्यः एभ्यो वर्षीयस्त्वात् किमेवम् ? तदा अध्यापकः
सप्ततिशद्वर्षवया आसीत् ।

एवं ब्रुवन् परम भक्त हनुमच्चित्रं कुड्येऽवस्थितः
दृष्ट्वा तत् स्मरण वशात् तस्य त्याग माहात्म्यं तदानीमकथय-
द्देवः ।

स च हनुमानीश्वरं विना यशोद्रदिण देहेन्द्रियप्रीत्यादिकं
न किमप्याकाङ्क्षति यदा हनुमान् रावण वधनिमित्तं ब्रह्मास्त्रं
स्फटिकस्तम्भाद् गृहीत्वा पलायते स्म, तदा मन्दोदरी अस्त्र-
प्राप्तये वानर प्रिय खाद्यानि विविधानि फलान्यादाय वातसुत-
तं प्रलोभयितुं कृतयत्ना विफला बभूव । तदोवाच हनुमान्—
हे मन्दोदरि—

फलं न याचे किमु नास्ति तन्मे

प्राप्तं फलं येन जनिः कृतार्था ।

वृक्षोहि मोक्षस्य फलस्य राम-

श्चिन्तयेत्स्ति मे कल्पतरुर्हि तस्य ।

मूलं पदाब्जं श्रयतो ममेच्छा
यस्मिन् फले तच्च तदा लभेयम्,
फलं त्वया दत्तमहं न काङ्क्षे,
दास्यामि तुभ्यं तदवाप्ति योग्यम् ।

परमहंस देव इदं गायन् पुनरपि समाधिमग्नो बभूव ।
तथैव निस्पन्ददेहो निर्निमेषनेत्रः समकायश्चित्रलिखित इव
विभाति स्म । अधुनैव भक्तास्तेन सह हास्य कौतुकादिकं कुर्वन्ति
स्म । ते अपि एतन्निरीक्ष्य विस्मिताः सन्त एकाग्रदृष्ट्वा साग्रह-
मवलोकयन्ति स्म ।

बहुक्षणानन्तरं समाधिभङ्गात् प्रकृतिं गतः सहास्यः
शिथिलाङ्गः पुनरपि निजव्यापारेष्विन्द्रियादिकं व्यापारयन् नेत्र
प्रान्त विगलितानन्दाश्रु राम रामेति नामोच्चरयन् श्रीरामकृष्णः
प्राकृतजनइव पुनरपि नरेन्द्रमध्यापकञ्च प्राह । परस्परं
युवामाङ्गल भाषया तर्कयतम् । श्रोष्यामि युवयोर्विचारम् ।
तदुक्तिं श्रुत्वा तौ हसतः । पुनरपि परमहंसदेवे ब्रुवति सति
वङ्गभाषया तावालापं विदधाते । नत्वाङ्गलभाषया । तत्-
कृपया अध्यापकस्य तर्कबुद्धिरपगतेति, पुनस्तत्समीपे विचारः
कथमुद्भवेत् ?

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

पञ्च घटिका उत्तीर्णा । अध्यापकनरेन्द्रभिन्ना ये भक्तास्ते तु
यथास्थानं प्रस्थिताः । नरेन्द्रस्तु भृङ्गारं गृहीत्वा तत्रत्यहंस-
नाम सरोवरमतीत्य द्वाउनाम वृक्षञ्च निकषा शौचार्थं जगाम ।
अध्यापकस्तु देवालयसन्निधावितस्ततो विचरति । कियत्-
क्षणानन्तरं कुठीनाम प्रासादमतिक्रम्य हंसनामजलाशयमागत्य
तस्य दक्षिणदिग्भागे लोपानोपरि दण्डायमानः श्रीरामकृष्णं
तथा भृङ्गारहस्तं प्रक्षालित मुखादिकं नरेन्द्रञ्चापश्यत् ।

परमहंसदेवो नरेन्द्रं ब्रूते, 'नरेन्द्र, पुनः पुनरेहि मदन्ति-
कम्, त्वमसि नवागतनवीनपतिवदिति भृशमतिपूर्णं मिलन-
मुचितन्ते (नरेन्द्राध्यापकयोर्हास्यम्) । आगमिष्यसि न वा ?
तदानीं ब्राह्मसमाजसेवी नरेन्द्रो ब्रूते, अवश्यमागन्तुं यतिष्ये ।

अथ सङ्गताः सर्वे जनाः प्रासादपथमवलम्ब्य परमहंस देव-
स्य गृहं गच्छन्ति; प्रासादप्रान्ते अध्यापकमुवाच श्रीराम
कृष्णः । 'अये शृणु तावत् विपणिमापन्ना गावामुत्कर्षापकर्षविदः
क्रयार्थिनः कृषकाः पुच्छप्रान्ते हस्तौ निधाय गाः परीक्षन्ते या
खलु स्पर्शमात्रेण सचकितमुत्प्लवते, गौरसौ श्रेष्ठा इति क्रय-
योग्यतया निर्णीतं भवति । गोनिष्ठस्तादृशविक्रम इव विक्रम
नरेन्द्रपरीक्षितः सम्यक् । तत्रास्ति विपुलमान्तरं तेज एवमुक्त्वा
प्रभुरसौ हसनं वभाषे, द्रवीकृतचिपिटकवत् काटिन्यसहनन-
हीनो बललेशवर्जितोऽपि वर्तते कश्चन जनसंघः ।

प्रथमकथा

सन्ध्यागता । परमहंसदेव ईश्वरं विचिन्तयन् अध्यापकम्-
ब्रवीत्, नरेन्द्रेण साद्धर्मालापं कृत्वा स कीदृशो युवाइति
निश्चित्य मां ब्रूहि ।

देवालये आरात्रिकं समाप्तम् । बहुक्षणानन्तरं चान्दनी-
नामाङ्गन पश्चिम दिगवस्थितं नरेन्द्रं पश्यन् तेन सह अध्यापक-
आलपति । नरेन्द्रेणोक्तं तावत् ब्राह्मसमाजसभ्योऽहम्,
कलशालायां (कलेज) पठामीत्यादिकम् ।

रात्रिः समधिका जाता । तेन गृहं गन्तुकामोऽध्यापकस्तत-
आगत्य श्रीरामकृष्णमन्वेषयामास । तन्मधुर गीतमुरध मनः-
प्राणः अध्यापकः पुनरपि तत् श्रोतुमिच्छुकः सन् तमन्वेषयन्
कालीमन्दिरं सम्मुखस्थनाट्यमन्दिरमन्तरा एकाकिनं विचरन्तं
तं सङ्कुचितचित्तः सन् पप्रच्छ ।

किमद्य भगवतो गानं भवेत् ? श्रीरामकृष्णो विचिन्त्यावदत्
तदद्य न भविता । एतदुक्त्वा पुनरपि विभाव्यावोचत्, 'अये
वसुबल रामगृहं गमिष्यामि, तत्र गीतिर्भविष्यति, त्वमपि तत्र
गच्छ ।

अध्यापकः—ससम्मानमाह, अवश्यं गमिष्यामि ।

श्रीरामकृष्णः—तद् गृहं ज्ञातं न वा ?

अध्यापकः—ससम्मानमाह, न जाने ।

श्रीरामकृष्ण—वोसपाडास्थितवसुबलराम गृहम् ?

अध्यापकः—ससम्मानमाह, तथास्तु सन्धानेन ज्ञास्यामि ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

श्रीरामकृष्ण—(अध्यापकेन सह विचरन्) अये, पृच्छामि श्रीमन्तः मां दृष्ट्वा तव कीदृशो बोधः संजगत इति ? तूष्णीम्भूतं-तं निरीक्ष्य पुनरपि पृच्छति, अये ! कियती मे प्रज्ञेति जाना-सित्वम् ? किमत्र मन्यसे ? कियदाणकम् ?

अध्यापकः—कियन्मात्रमपि भवन्तः न विज्ञातुमर्हामि । परन्तु एतावान् ज्ञान-प्रेम-भक्ति-विश्वास-वैराग्योदारगुणसम्पन्नः कश्चन पुमान् कुत्र च कदापि न दृष्टः । एतत्श्रुत्वा जहास देवः ।

एवं संवदन्नध्यापकः प्रणम्य तं देवं प्रतस्थे । उद्यानप्रान्त-द्वारमागतो विषयस्य कस्यापि स्मरन् पुनरपि तं देवमाप । नाट्यमन्दिर गते क्षीणालोके तेजसा दिशो भासयन्नात्मारामः स देवः केशरीव वने द्वितीयरहितो विगतभी विचरति ।

श्रीरामकृष्णः—अध्यापकं वीक्ष्य प्राह, कथं पुनरपि प्रत्या-गतः ?

अध्यापकः—ससम्मानमाह, सम्भावयामि तद्धनि गृहमिति-पूर्वेशाधिकारो मे भविष्यति न वेति शङ्के भवद्भिः साङ्के-जिगमिषुरस्मि ।

श्रीरामकृष्णः—मास्तु ते शङ्का, तत्र मदन्तिकमाप्तुं मन्नाम कथयति त्वयि नेष्यति त्वां कश्चिदवश्यं समीपं मे ।

तदिह भवन्तः प्रमाणं मित्युक्त्वा पूनमन् अध्यापकः प्रतस्थे ।

श्रीश्रीरामकृष्णकथामृतस्य प्रथमभागस्य प्रथमखण्डस्याय-मनुवादः ।

द्वितीयकथा

श्रीईश्वरचन्द्र विद्यासागरस्य गृहे—श्रीरामकृष्णः

आत्मारामा महात्मानः भीषणं भवसागरमुत्तीर्णा अपि-
त्रितापदग्धानां मानवानामुद्धरणाय जगतो हिताय सनातनधर्म
स्थापनाय च सुधांशुवत् भुवि विचरन्ति एवं परमहंसदेवः
श्रावणे मासि कृष्णे पक्षे षष्ठ्यां तिथौ द्रव्यशीत्याधिकाष्टादश
शततमे ख्रीष्टाब्दे वादुरबागान्याख्यस्थाने ईश्वरचन्द्र विद्यासागर
गृहं भक्तैः सह आजगाम ।

भक्तवर्गं परिवेष्टितः प्रेम्णाकपरिपूर्णविग्रहमीश्वरीय-
कथासु सहर्षपुलिकमश्रुविलोल लोचनं रुचिरदेहकान्तिः परम-
हंसदेवः दृष्ट्वा सर्वगुणालङ्कृत विद्यासागरो यथाविधि पूज-
याञ्चकार । कोऽयं परमहंसः किं तस्याचरणभाषणमित्यतोत्-
सुकाः पार्श्वगृहादन्यतश्च बान्धवाश्चान्ये श्रुतवृत्तास्तत्र समु-
पस्थिताः ।

ततः प्रमोदेन परस्परं तौ आलापयामासतुः । स्वयं मान-
मनिच्छन्तो मानदा भवन्ति महात्मान इत्याह श्रीरामकृष्णः
अहो मम भाग्यम् ! यतोऽद्य त्वां दृष्ट्वा सागरं
प्रविष्टोऽस्मि ।

विद्यासागरोऽवोचत् सहास्यम्; तर्हि अस्मात् लवणसमु-
द्रात् किञ्चित् लवणाक्तजलं गृहाण ।

द्वितीयकथा

श्रीरामकृष्णः—ये त्वविद्याकामकर्मप्रभवा मलिनमानसा आशापाशशतैर्वद्धा विवेकहीनास्ते लवणसमुद्रा इव भवितु-
मर्हन्ति । मैवं त्वम् ; यतः क्षीरनिधिरिव बहुगुणसम्पन्नोऽसि ।

विद्यासागरः—एवं वक्तुं शक्यते भवता ।

श्रीरामकृष्णः—लोकहिताय सत्त्वगुणप्रभवाणि तव कर्माणि ।
सत्त्वगुणातिरेके दयादिगुणाः प्रभवन्ति । त्वं विद्यामन्त्रञ्च
ददासि द्रिष्टेभ्यः । फलाकाङ्क्षारहितेन निष्कामकर्मणा भगव-
दर्पणबुद्ध्या चित्तशुद्धिक्रमेण वा भगवत्साक्षात्कारः घटते ।
तेन च जन्मजरामरणजं भयं न भवति । नामयशःपुण्याकाङ्क्ष-
या कर्माणि सकामा भजन्ति अपिच त्वं सिद्ध एव ।

विद्यासागरः—कथं सिद्धोऽस्मि ?

श्रीरामकृष्णः—पटोलालुसामाख्ये फले सिद्धे सती
कोमले स्तः । तद्वत् तवात्यन्तकोमलताऽस्ति ; यतस्तव एतावती
दया सर्वभूतेषु ।

विद्यासागरः—निष्पेषिते माये सिद्धे सति न याति तस्य
काङ्क्षित्यम् । न वा कोमलता समायाति ।

श्रीरामकृष्णः—नचैवं त्वम् । यतो ये तु केवलमसिद्धापण्डिता
इति नामधेया विवेकवैराग्यहीनाः कामकाञ्चनसक्तास्ते तु
शकुनिवत् विचरन्त्यविद्यावति संसारे । यथा शकुनयोऽ-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

त्यूर्ध्वं वियति उड्डीयन्ते; परन्तु तेषां दृष्टिर्निवद्धा पृतिगन्ध-
मयस्थाने ।

पुनश्च ब्रह्मसम्बन्धिनीं गाथां कथयति श्रीरामकृष्णः । धर्मा-
धर्मज्ञानाज्ञानसुखदुःखेच्छादिमयं भूतभौतिकभावाभावरूपं
कार्यात्मकं जगत् । त्रिगुणात्मकत्वाच्चास्य भवति धर्माधर्मवैलक्ष-
ण्येन सुलभः शुभाशुभसमावेशः ।

“प्रोक्तधर्मादेरन्तःकरण धर्मतयान्तःकरण-परिच्छिन्ने —
चैतन्ये जीवाख्ये च तेषामध्यासात् जीवः कर्त्ता सुखी दुःखीति
भवत्यज्ञानकृतमिथ्याव्यवहारः । ब्रह्मणि तु सच्चिदानन्दे ना-
ज्ञानलेशावकाश इति; न तत् कार्यस्य शुभाशुभादेरन्वयः
कदापि ।

“यथा—मध्यस्थः प्रदीपस्तत्सन्निधौ कश्चित् भागवता-
दिकं पठति; कश्चित् परप्रतारणार्थं चेष्टते । नहि तेन शुभाशुभ-
कर्मणा प्रदीपो बद्धः । तद्वत् साक्षी-उदासीनो मध्यस्थ इति निर्लेप
एव । यद्यपि मायाधिष्ठानं ब्रह्म तथापि तया नैव लिप्तम् यथा
सर्पः खनिष्ठेन विषेण नोपलिप्यते; तस्य च विषकार्यमरणादिकं
न भवति; तद्वत् माययाजुमात्रमपि ब्रह्म न सम्बध्यते । (१) अपिच

(१) आयमाशय —अविद्यादेस्तच्छक्तिविशेषतया तन्निष्ठत्वेऽ-
पि तदनतिरेकात्, “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इत्यादिना तत्

द्वितीयकथा

यतोऽवाङ्मनस गोचरं ब्रह्म; अतोऽनुच्छिष्टं हि तत् । सर्वतत्वा-
तीतत्वात् करणग्रामेण प्रकाशयितुमसमर्थमिति । वेदपुराण-
तन्त्र-मीमांसादि चतुर्द्दश विद्यास्थानानि-उच्छिष्टनामायुः ।
नैव ब्रह्म उच्छिष्टम् तस्मात् अवाङ्मनस गोचरं ब्रह्म । ज्ञानादे-
र्विशिष्टविषयकत्वे निर्विशेषं ब्रह्म प्रमाणाविषयमिति सर्व-
व्यवहारातीतम् ।

विद्यासागरः—अनुच्छिष्टं ब्रह्म एतत् वाक्यं श्रुत्वा विस्म-
येन तत्रत्यानाह—शिक्षितादय नवीना काचन हितवाणी ।

श्रीरामकृष्णः—श्रूयतामाख्यायिका । कस्यापि द्वौ पुत्रौ
स्तः । आर्यसंस्काराश्रमानुकूल्यार्थेन-पित्रा वेदाध्ययनार्थं तौ
पूरितौ गुरुकुलम् । तत्र यावत् कालमुषित्वा वेदाध्ययनान्तर-
माजगमतुः स्वगृहम् । आगत्य पितरं प्रणमतुः । पिता तयोः शिक्षा-
परिचयार्थं पप्रच्छ । हे कुमारौ ! गुरुकुले स्थित्वा युवाभ्यां
वेदा अधीताः, किदृशी ब्रह्मविद्या समधिगतेति वदताम्; किंस्वरूपं
ब्रह्म ? तच्छ्रुत्वा ज्येष्ठ पुत्रो वेदेभ्यो बहून् श्लोकानुद्धृत्य ब्रह्म-
स्वरूपं ज्ञापयामास । “स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि

प्रतिपादनात् अतिमहतो ज्ञानस्याश्रयाभावेन चाज्ञानस्य परि-
च्छिन्नस्य न ज्ञानावरकत्वं सम्भवति । अतएव न ब्रह्मण्यज्ञान-
सम्बन्धः । किन्तु जीव एव इति-केचिद्वदन्ति ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

गृह्यते, सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादिकम् । “कनिष्ठपुत्रः पितु वचः-
श्रुत्वा ज्ञात्वापि न वभाषे । मौनी तस्थौ । कुमारः तूष्णीम्भूतं
दृष्ट्वा प्रसन्नः पिता तमिदमुवाच । तात ! त्वया किञ्चित्
ज्ञातं ब्रह्मस्वरूपम् । ‘यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद
सः’ । मौनमपि लक्षणं ब्रह्मविदः । परन्तु प्राकृता जना ज्ञानार्थ-
मप्रयतमाना अहङ्कारेण वदन्ति वयं सर्वज्ञा इति । यथा काचित्
पिपीलिका शर्कराशैलमापन्ना शर्करायाः कणमेकं भुक्त्वा कणा-
न्तरं संगृह्य गच्छन्ती शर्कराशैलमतः परं नेष्यामीति कल्पयति ।
तथैव हि अज्ञानां ब्रह्मणि कल्पना ।

भवन्तु नाम चरमपदाधिरूढा नियन्तारः शासकाश्च मानवा-
दयो ब्रह्मादयो वा तथापि तं ज्ञातुं नार्हन्ति । यतः स हि ईश्वर
ईश्वराणां पतिः पतीनां नियन्ता नियन्तृणां शासकः शासकानाम् ।
श्रुतिरस्य ‘तदु नात्येति कश्चन, कोऽहं वेद’ इत्यादि दुर्ज्ञेयतां
वक्ति ।

“स्यादेतत्, तर्हि वेदपुराणादिषु या ब्रह्मप्रतिपादिका
उक्तयस्ता किदृश्यः स्युः ? श्रूयताम्; कश्चित् दृष्टसागरं
पुरुषं पप्रच्छ अग्रे, किदृशो दृष्टः सागरः ? तत् स्वरूपं प्रबोधय
माम् ? विस्मयेन दृष्टसागरः ज्ञापयामास । अहो ! स हि जलनिधिः
रत्युच्चैस्तरङ्गमङ्गः प्रचुरकलनादः परमाद्भुतः । उद्धेनैव

द्वितीयकथा

ईश्वराणां पतिः पतीनां नियन्ता नियन्तृणां शासकः शासक्रा-
नाम् । श्रुतिरस्य 'तदु नात्येति कश्चन, कोऽद्वा वेद' इत्यादि
दुज्ञे यतां वप्ति ।

“स्यादेतत्, तर्हि वेदपुराणादिषु या ब्रह्मप्रतिपादिका
उक्तयस्ता कीदृश्यः स्युः ? श्रूयताम्; कश्चित् दृष्ट सागरं
पुरुषं पप्रच्छ । अये, कीदृशो दृष्टः सागरः ? तत् स्वरूपं प्रबो-
धय माम् ? विस्मयेन दृष्टसागरः ज्ञापयामास । अहो ! स हि
जलनिधिरत्युच्चैस्तरङ्गभङ्गप्रचुरकलनादः परमाद्भुतः ।

उदधेनैव वाच्यमपरं किञ्चित् । उक्तञ्च नहि ते ते
असाधरणा धर्मा-अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । नखत्विक्षु-
क्षीरगुडादीनां मधुररसभेदाः सरस्वत्याप्याख्यातुम् । तद्वत् हि
शास्त्रवाक्यानि यथा कथञ्चिदर्थप्रतिपादकानि भवन्ति
प्रायशः । सगुण निर्गुण ब्रह्मप्रतिपादिकास्ता वाचः परोक्ष-
बोधयन्ति । परोक्षं हि शास्त्रज्ञानम् ।

“शुक देवादि महर्षयो ब्रह्मसागर वेलायां दण्डायमानास्तद्-
दर्शनं स्पर्शनञ्चाकुर्वन् । न तु ते सच्चिदानन्दसागरे
प्रविष्टा इति केचित् । इदं सच्चिदानन्दसागरप्रविष्टस्य
पुनरागमनं न सम्भवति । समाधिना ब्रह्म साक्षात्कारः
घटते; तस्मिन्नखण्डबोधात्मनि निर्विकल्पसमाधिविषये सति
सर्वकल्पनारहिता विचारवर्जिता तूष्णीमवस्था भवति ।
किं नाम ब्रह्मस्वरूपं तन्न वक्तुं शक्यते कैरपि । “ब्रह्मबिद् ब्रह्मैव

भवति, तत्केन कं पश्येत् तत् कमभिवदेत्” इत्यादि श्रुति-
सहस्रं तत्र प्रमाणम् ।

“यथा एकदा काचित् लङ्घनगुत्तलिका कियत् गाम्भीर्य-
मर्णवस्येति परिमातुमर्णवं प्रविष्टा सती तत् क्षणमेव तत्र
निलीना । तस्या विलयस्तु ‘नाशः कारणलयः’ इत्याद्यनुशास-
नात् । तस्याः पृथक् सत्त्वाभावे को ज्ञापयिष्यति पारावारस्य
गाम्भीर्यम् । कश्चित् भक्तोऽपृच्छत्—समाधिमन्तः पुरुषा
ब्रह्मज्ञास्ते किं भाषां न भाषन्ते ?

श्रीरामकृष्णः—नह्येष ममाशयः । यदात्मस्वरूपोपलब्धि-
स्तदा भेदधियोऽभावात् विचारो न सम्भवतीत्यर्थः । समाधेर्वृत्ति-
शून्यत्वेऽपि उत्थाने विद्यावृत्तिर्भवति महापुरुषाणाम् । यथा
शङ्कराचार्यादयो लोकहिताय विद्यावृत्तिमवलम्ब्य ब्रह्मविद्यां
लोके प्रचारयामासुः । यावत् न ब्रह्मसाक्षात्कारस्तावद्विचा-
रणाबुद्धिः । यथा—इदं सत्, इदमसत्, इदं पुण्यम्, इदं
पापम् ।

“यावदपरिपक्वं हविस्तावदेव कलकल ध्वनिः । परिपक्वे
तु नैव शब्दस्तद्वत् । अपितु तप्तकटाहस्थितपरिपक्वहविषा
गोधूम पिष्टकं [लुचि इतिख्यातं] पक्वताप्तये कलं कलं यथा
विनदति; ब्रह्मात्मनैव तिष्ठताऽपि विदुषा अज्ञं ज्ञानवन्तं विधातुं

द्वितीयवथा

तथा प्रभवति ।

“अन्यद् यथा द्विरेफा यावत् पुष्पेभ्यो मकरन्दं न पिबन्ति तेषां गुञ्जनानि भवन्ति; न तु पानवेलायाम् । अपितु कदापि मधु पिबन्तस्ते परमानन्देन नदन्ति ।

“यथा जलग्रहणसमये कुम्भात् भक् भक् ध्वनिर्जायते पूर्णे तु नैव शब्दः । अपितु पूर्णकुम्भात् कुम्भान्तरापूरणदशायां पुनः शब्दो भवति । तद्वत् हि नित्य शुद्धमुक्तस्वभावा ज्ञानिनोऽपि जगत् कल्याणाय विद्याप्रवर्तनाय ज्ञानदानाय चाचरणभाषण-शरीरधारणानि कुर्वन्ति । नैवान्यत् प्रयोजनं विञ्चिदस्ति तेषाम् ।

श्रीरामकृष्णः—पूर्वमृषयो ब्रह्मवेत्तारआसन् । ते महता परिश्रमेण कठोर तपसा च ब्रह्मविद्यां समधिगतवन्तः । यावत् विषयबुद्धि लेशमात्रं वर्तते, तावत् न ब्रह्मोपलभ्यं भवति । ते महर्षयस्तु ब्रह्मोपलब्धये प्रतिदिनं प्रातरुत्थायाशूमात् वहिरेत्य इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहृत्य फलाद्याहारेण कालं नयन्तः कस्मिन् रहसि मनोऽनुकूले स्थाने निवृत्तचित्ताः सन्तस्तपस्तेषुः । ते अनेन प्रकारेण महता परिश्रमेण समाधि योगेन च दीर्घकालं मनसा चिन्तयन्त आत्मानं व्यजानन् ।

“कलियुगे तु मानवाः प्रायशो देहात्मपरा भवन्ति । तेषां देहात्मबुद्धिर्नापैति । ये त्वहमिकाविषय-रागादिकं त्यक्तु-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

मशक्तास्तेषामहंब्रह्माऽस्मीति कथनं नोचितम् परन्तु दासो-
हं भक्तोऽहमित्याद्युल्लेखस्तेषां शोभनः । भक्तिवत्तमनि
स्थिता अपि ब्रह्म लभन्ते ।

“सोपानश्रेणिमतीत्य यथा तदूर्ध्वमुपैति प्रासादसेवी तथा
नेति नेतीतिरीत्या विषयासक्तिमपास्य नित्यं चिदानन्दमुप-
लभते ज्ञानी । किञ्च विज्ञानी नाम विशेषेण जानातीति । सहि
समधिगतेश्वरतत्त्वसाक्षात्कारः सन् ज्ञानिनोर्गधिकमनुभवन्
कृतकृत्यानामग्रेसर इव भाति । विज्ञानी तु निर्गुणं ब्रह्मैव सगुण-
मिति विशेषं पश्यति । नेति नेतीति प्रतिषेध विषयीभूत यत्
तदेव ब्रह्म-जीव जगद्रूपेणावतिष्ठते । इष्टकचूर्णादिसामग्री-
साध्योद्भूतिसोपानयोरुपेयोपाययोऽपादानकृताभेदवत् जीव-
जगदभिन्नं सगुणं ब्रह्मापि निर्गुणात्मकमिति विशेषं पश्यन्
विज्ञानी ज्ञानवतामधिको दर्शन विशेषात् ।

“छदि समायां ब्रह्मसाक्षात्कार भूमौ चिरं नावस्थानं देहेनः
रुमाधिलब्ध ब्रह्मप्रत्यक्षस्य च धीरसमूहस्य; यथा—सा—रे—गा
—मा—पा—धा—नि, इत्येवं स्वर साक्षात्कार प्रक्रियायां अन्तिमे
नि—स्वरे बहुक्षणं स्थितिर्न सम्भवति । अहमितिः मतिः
झटिति नापैति । तदानीं ब्रह्मैवाहं ब्रह्मैव जीवजगद्रूपं सर्व-
मिति भवति प्रत्यक्षम्; तदिदं विज्ञानं नाम ।

“परम पुरुषार्थ प्राप्तये उपायत्मका विविधा पन्थानः
ज्ञानं नामैकः पन्थाः, ज्ञान—भक्ती द्वितीयः पन्थाः ।

द्वितीयकथा

द्वयोः पथोः सत्यताऽस्ति केवला भक्तिस्तृतीयः ।
ज्ञान योगेन भक्ति पथेन पथान्तरैरपि सर्वैरधिगन्तव्यं ब्रह्म । याव-
दहमिति मतिरीश्वर रक्षिता तिष्ठेत्; तावदुपायः खलु भक्तिपथो
नाम सुलभो दोषवर्जितः ।

“विज्ञानी-सुमेखदच्छलं सकलक्रियारहितं ब्रह्म प्रत्यक्षीक-
रोति । तदीय गुणत्रयरचितमिदं जगत् तथापि निर्लिप्तमेव तत् ।
स हि भगवान् गुणातीतोऽपि षडैश्वर्यपूर्णः । तस्यैवैश्वर्यं जग-
ज्जीव मनोबुद्धि भक्ति वैराग्यज्ञानादिकं सर्वम् । सस्मितं
पुनराह स देवः; यस्य वित्तशालिनो गृहक्षेत्रादिकं विक्रीतं किमु
स वित्तशाली ? श्रुत्वेतत् सर्वेषां हास्यमजनि । षडैश्वर्यवानी-
श्वरस्तस्यासति तदैश्वर्ये को नाम जनो मान्यतामनुमन्येत ?
तथैव हासोऽजायत जनानां तदुक्तिश्रवणात् ।

“अपि च पश्यतु तावत् तदैश्वर्यभूतं विचित्रमिदं जगत्
विविधानि द्रव्याणि विविधाः प्राणिनो वसन्त्यत्र । धनी-निर्धनः,
मूर्खो विद्वान्श्च; सूर्याचन्द्रमसौ, ग्रहनक्षत्राणि, बलवान् बलवत्त-
रो बलवत्तमश्च । तथा शक्तिमान्-शक्तिमत्तरः शक्तिमत्तम
इति ।”

विद्यासागरः— स चेश्वरः कुतः कस्मै जनाय प्रचुरां शक्तिं
कस्मै वारुपां शक्तिं प्रदत्तवान् ?

श्रीरामकृष्णः—यद्यपि स परमात्मा सर्वव्यापित्वेन आपि-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

पीलिकं सर्वभूतेषु विद्यते, तथाप्यधिकारिभेदेन शक्ति-
प्रकाशतारतम्यं स्वीकार्यम् । नोचेत् कश्चित् पुरुषो दशसंख्य-
कान् पुरुषान् कथं पराजयते ? कथं वा एकस्मात् पुरुषात्-
कश्चिदपरः पलायते ? अपिच कथं त्वां सर्वे सम्मानयन्ति ?
तव किं शृङ्गमुद्गतम् ? (हास्यम्) अन्यस्मात् तव दया विद्या चा-
धिका; तस्मात् बहुमान्योऽसि सर्वेषाम् ततस्ते सर्वे द्रष्टुमाग-
च्छन्ति त्वाम् । अतस्त्वया शक्तिविशेषाः स्वीकार्या न वा ?
एतच्छ्रुत्वा विद्यासागरः स्मितमकरोत् ।

श्रीरामकृष्णः पुनरप्याह । केवले पाण्डित्ये सारवत्ता
नास्ति । किञ्चेद्वरस्य प्राप्तये प्रबोधाय च शास्त्रपठनम् । शास्त्राणि
तु तत्साक्षात्कारस्योपायभूतानि । कश्चित् पुरुषः कमपि
साधुं पप्रच्छ भो महात्मन्; भवत्पुस्तके किमस्ति मह्यं प्रद-
र्शय । स तद्वचनमाकर्ण्य तदुद्घाट्य दर्शयामास । तस्य प्रतिपृष्ट-
ॐ राम इति तु शतशो निबद्धमासीत् नान्यत् किमपि ।

“गीतायाः कोऽर्थः ? गीता गीता इत्यसकृदुच्चारणे कृते
त्यागी त्यागीति बोधो जायत इति सम्भावयामि हे मानवाः
सर्वार्थान् परित्यज्य ईश्वरलाभाय यतध्वमिति तदभिप्रायः ।
सन्यासिनो गृहस्था ये वा केचित् सर्वैरेव मनस आसक्तिः परि-
हार्या । चैतन्यदेवे दाक्षिणात्यतीर्थं भ्रमति सति कुत्रापि स्थाने
कश्चित् पुरुषो गीतां पठतिस्म । अन्यश्च आरादुपविष्टश्चक्षुत्वा

द्वितीयकथा

रुरोद ! स च महाप्रभूरोदन्तं जनं पप्रच्छ ? अये, किमु गीतार्थ-
मवगच्छसि ? तदुत्तरेणाह; गीताश्लोकार्थावधारणमशक्यं मे ।
कथं तर्हि क्रन्दसि ? भक्तस्तदुत्तरेणाह, अत्र गीतापठनकाले
अर्जुनस्यस्यन्दने श्रीकृष्णोऽर्जुनमुपदिशतीतिदृष्ट्वा रोदिमि ।”

श्रीरामकृष्णः—विज्ञानी-कथमच्युतपदारविन्दे भक्ति-
महैतुकीं करोति ? तत् समाधानन्तु समूलमहङ्कारो नापैति ।
निर्विकल्पकसमाधौ विनष्टेऽप्यहङ्कारे समाधिभङ्गे पुनरुद्भवात् ।

“अविद्याधीनानां जीवानां कैव कथा । ते सदैवाहन्त्वममत्वा-
पन्नाः । तेषामहमिका सवथैव जागर्ति । यथाश्वत्थवृक्षच्छेदने
परेद्युस्तस्मात् शाखोद्गमः । यथावा स्वप्नदृष्टस्य व्याघ्रस्य
जाग्रति स्मरणं हृदि कस्यादिकं जनयति । तथा लीना दुर्लक्ष्याप्य-
हमिका पुनरुद्भवतीति चित्रम् । अहमिका हि जीवानां महतीं
यन्त्रणां साधयति । तत्केकमुदाहरणम्, गोहर्मिवारवस्य कोऽर्थः ?
अहमहमिति । सा तथाविद्याहमिका वशात् संसारे तावतीं
यन्त्रणामुपैति । यथा कृषको भूमिकर्षणाय तां लाङ्गलेन संयुन-
क्ति । तत्र सा प्रखरतापवृष्ट्यादिकं सहते, पशुघातकेन
वध्यते च । तेन तस्याश्चर्मणा उपानहो जायन्ते । तच्चर्मणा
दृक्कापि भवति । ततश्च कश्चित् वंशदण्डाभ्यां तामाहन्ति ।

(हास्यम्) । तथापि तस्या न निस्तारः । परिशेषे च तस्यानाड्या
तन्तुघायस्य तन्तुशोधकस्य च यन्त्रादिकं जायते ।
तादृशं यन्त्रोत्थितेन शब्देन तुँहुं तुँहुं भाषाप्रसिद्धं
(त्वंत्वमिति) ध्वनिर्जायते; तदा तस्या गोः यन्त्रणामुक्तिरुपचर्यते ।
तथाजीवेन । यदा पुत्रोऽस्मिन् दासोऽहमीश्वरस्येत्युच्यते तदा तस्य
मुक्तिः ? एकदा रघुकुलनाथो रामचन्द्रो हनुमन्तमपृच्छत्; हे
हनुमन्, केन भावेन केन स्वरूपेण वा मां चिन्तयसि ? तदुत्तरे
णाह, 'देहबुद्ध्या तु दासोऽहं जीवबुद्ध्या तदंशकः ब्रह्मबुद्ध्या
त्वमेवाहमिति मे निश्चला मतिः । यावदहङ्कारो नापैति; तावत्;
सेव्यसेवकभावो ग्रहणीयः । अहमिक्का तु मन्दा तिष्ठतु दासीभावेन ।
अहन्त्वंममत्वमिति द्विविधमज्ञानम् । यथा मम गृहम्, मम सम्पद्
मम विद्या, ममैश्वर्यमेतत्सर्वमज्ञानकार्यम् । हे ईश्वर, त्वमेव कर्त्ता
एतावदुपलभ्यमानमिदं सर्वं तवैव न ममास्ति किञ्चित् पुत्र
कलत्र-स्वजन-गृह वान्धवाः सर्वे तवैव न ममेति बोधस्तु ज्ञाना-
जायते ।

“किञ्च मृत्युः सदैव स्मरणीयः । मृत्युना सर्वे ग्रस्यन्ते ।
मृतस्योत्तरकालं नैवास्ति जगति किञ्चन वस्तु । न च वित्त-
वान्धवादयो मृतमनुसरन्ति, निस्वम् तं धर्म एव केवलमनुगच्छति ।
कर्मक्षेत्रमयः संसारः । वाणिज्यादि कर्मणे यथा देशादेशान्तरं
व्रजति जनस्तथात्रसंसारे कर्मार्थमागमनं सर्वेषाम् । कर्मक्षये च
क्षणमपि नैवावस्थानं सम्भवति कस्यापि । तथा हि—कश्चन

द्वितीयकथा

भृत्यः प्रमोदकाननं राजन्यागच्छति तन्पुनस्तुष्टये वदति- हे राजन्,
रुचिरमिदमुद्यानमिदञ्च सरोऽस्माकम् । सर्वमिदं समीक्ष्य प्रीति-
मुपैतु भवान् । स यदा कदाचित् रोषवशात् राज्ञा सहसा विता-
डितः स्यात् तदोद्यानात् स्वपेटिकामपि नेतुमसमर्थो भवति-
पूर्वं प्रभुसमः सन्नपि । राजा भृत्यान्तरेण तां पेटिकां तत्समीप-
प्रेरयति । (हास्यम्) ।

अन्यच्च—ईश्वरो ममतापूर्णं वाक्यद्वयं श्रुत्वा हसति ।
तत्र यथा वैद्येन रोगिणो जननी सादरमुच्यते; मा भैषीः, अहं तव
पुत्रमौषधेन नीरोगं करिष्यामीत्याकारमेकरूपं वाक्यम् । अविद्या-
दोषेण वैद्यो नैतच्चिन्तयन्ति, ईश्वरो यदि तं न रक्षेत् को रक्षितु-
समर्थः । यदा भ्रातरौ पृथक्करणाय खांशभूमिखण्डग्रहणाय च
रज्ज्वा भूमिखण्डमुत्तमापयतः ममेदं भूमिखण्डं तव च खण्डान्तर-
मिति । तदैश्वरो हसतीति ताभ्यां नज्ञातम् सर्वं विश्वं मया सृष्ट-
मतो ममैव वाक्यान्तरम् । अज्ञानत एव तयोर्ममेत्युक्तिः तदि-
दमीशस्य हास्यबीजम् ।”

श्रीरामकृष्णः—किमु तर्कबुद्ध्या परमात्मा बोद्धुं शक्यः ? दास-
भावेन तं शरणं गतः सन् उपास्व श्रीरामकृष्णः पुनरपि विहस्य
विद्यासागरं कथयति; मदुक्तौ तव किमभिमतम् ? विद्यासागर-
स्तद् वाक्यं श्रुत्वा स्मितं कुर्वन्नाह; कदाचित् रहसि एकाकिनं
भवन्तं वदिष्यामि । (सर्वेषां हास्यम्) । श्रीरामकृष्णः पुनरपि-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

हसन्नेव भाषते; तर्ककौशलेन पाण्डित्येन च तं न प्राप्नुवन्ति
मनुजाः । एतदुक्त्वा प्रेमोन्मत्तेन भगवता परमहंसदेवेन यद-
गीयत तदिदम्—

कोऽद्या विवेद रुद्राणी पडदर्शनं सुदुर्लभाम् ।

मूलाधारे सहस्रारे पद्मे तत्पलब्धये । १

योगिनस्तां विचिन्वन्ति मननेन निरन्तरम् ।

महापद्म वनात्तस्या हंसीहंसेन सङ्गता । २

रमते परमानन्दसन्दोहेन निरन्तरम् ।

आत्मारामस्य सैवात्मा मानः प्रभववद्भवेत् । ३

घटमात्रेषु सा देवी यथेष्टं प्राप्नु राजते ।

किमु ब्रह्माण्ड भाण्डानि मातुः कुक्षिगतानि भोः । ४

किम्भूतानि प्रकाण्डानि विजानासि कथञ्चन !

रहस्यं त महाकालो वेद कोऽन्यस्यथा कथम् । ५

तथाप्याह प्रसादस्तु जनहासमतर्कयन् ।

भुज सन्तरणञ्चाव्येरेव जानन्मनो मम । ६

प्राणो न वेद येनासौ खवश्चन्द्रं जिघृक्षति ।

गानानन्तरं तेन भगवता पुनरुक्तम्—“कालिकाया उदरे
निहितं ब्रह्माण्डं कियत् प्रकाण्डं जानासि किम् ? पडदर्शनं
सुदुर्लभेत्युक्त्या पाण्डित्येन सा न लभ्येति स्फुटमुपलभ्यं सर्व-
पाप्मेव ।

“अपिचेश्वरलाभाय-भक्ति-विश्वासावपेक्षितौ । श्रद्धा-

द्वितीयकथा

माहात्म्यमाकर्ण्यताम् । कञ्चित् लङ्कातर्तुकामं जनमुवाच
विभीषणः । त्वमिदं द्रव्यं वस्त्राञ्चले निधेहि; उद्घाट्य मा
पश्य । यद्यन्यथा कुर्यात्तशेदधौ निपतिष्यसि । स च यानादिकं
विना विश्वासवलेन जलधिमञ्जसातिक्रामन् पथि व्यमृशत् ।
अहो ! किमिदमद्भुतं द्रव्यं येन पारावारस्योपरि गन्तुं शक्य-
ते मया । एतद् विचिन्त्य वस्त्रग्रन्थिमुद्घाट्य केवलं 'राम
रामे'ति लेखयुतं पत्रमपश्यत् । तत्रान्यत् किमपि नासीत् ।
तद्दृष्ट्वा आ ! इदं द्रव्यमिति भावयन्नविश्वासमापन्नो द्रुत-
मुदधौ मग्नो बभूव । लौकिका इमां गाथां गायन्ति-राम नास्मि
ददृक्विश्वासवलादेव हनुमान् सागरमुत्तीर्णः । रामचन्द्रस्तु
स्वकृतसेनुनैवेति विशेषः । लब्धेश्वरविश्वासो जनः पाप-
महापापत्वा करोतु; तथापि तस्य श्रद्धयाखिलपापविलोपा-
द्भय नास्ति । एतदुक्त्वा भक्तानां भावमारोप्य गायति स देवः ।
'मरिष्यामि यदादुर्गा इत्यादिकन्तु प्रथमकथायां द्रष्टव्यम् ।

“भक्ति श्रद्धेध्रुवमपेक्षणीये । भावविषयोऽपि भगवान्
केवलं भक्तितो भवति सुलभः सर्वेषाम् । सचेश्वर भावबन्धु-
र्भावविषयो भवति । अनुरागं विना तस्य कुतः प्राप्तिः ? तथो-
क्त्वातः परमहंसदेवो गीतं जगौ—

गेहे तमःसमाच्छन्ने यथोन्मत्तो निजेप्सितम् ।

हे मनस्त्वं तथा तत्त्वं किमन्विच्छसि सर्वथा । १।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

भावलभ्यं विना भावः नाधेयन्तदभावतः ।

विधुमग्रे वशीभूतं कुरुते शक्तिस्तारतः । २।

प्राभातिकं प्रभातुल्यं चित्तवृत्तिचयोदये ।

कक्षान्तः क्रक्षगं तत्त्वं दुर्गमं हि भविष्यति । ३।

षड्दर्शनैरविज्ञेयं वेदतन्त्रादिभिस्तथा ।

तन्त्रसारैरलभ्यं तत् सत्यं भक्तिरसास्पदम् । ४।

सानन्दः पुरि संराजन्महायोगी तदाप्तये

युगान्तकालं बहुलं चेष्टते योगतस्तु तत् । ५।

यथायश्चुस्मको धत्ते लब्धभावमभेदतः ।

श्रीरामकृष्ण एव गानः कुर्वाणः समाधौ निमग्नः कृताञ्जलिः

निर्निमेषो भूमिन्यस्तयादः पश्चिमास्यो भूत्वा काष्ठासनमाश्रित

आगतैः सर्वैर्विस्मयेनावलोकितश्च । विद्यासागरोऽपि एकाग्रदृष्ट्या-

वलोकयति तम् । ततः समाधिभङ्गे श्रीरामकृष्णः प्रकृतिं गतः ।

दीर्घनिश्वासः क्षिपन् सहास्यः पुनरपि कथयति—भावभक्ति

पदाथौ भगवति प्रेमैव । साधको यदेव ब्रह्म तदेव हि मातेति

नाम्ना सादरमुपास्ते । यथा च—

प्रसादः प्राह त्वत्त्वं विधिमातृवया मया

यामृगयते न सा ज्ञेया चत्वरे कुम्भभङ्गवत्

विज्ञेया सा तु यत्नेन मत् सङ्केतविशेषतः

द्वितीयकथा

रामप्रसाद इच्छन् वदति, सङ्कतेन तां जानीहि । वेदैर्यत् प्रतिपादितं ब्रह्म तामेव मातेति नास्नाहं स्मरामि । य एव निर्गुणः स एव सगुणः । यदेव ब्रह्म सा एव शक्तिः ।

“यदा निष्क्रियतया तस्य बोधस्तदा ब्रह्मत्युच्यते । यदासौ देवता जगत् सृष्टिस्थिति संहारादिकं करोतीति भावना जायते; तदा सैवाद्या शक्तिरिति कालीति च गीयते । अभिन्ने ब्रह्मशक्ती यथा-वह्निर्ब्रह्मकृती । दाहिका शक्तिर्वह्नेरभिन्नावह्निर्बोधयति वह्निश्च तां शक्तिमुल्लेखवशात् तयोरेकतरस्य स्वीकारे परस्याङ्गीकारः सिध्यत्येव । मातरिति-ब्रह्मस्मृति साधनं परमप्रेमास्पदं तदीया प्रीतिरेव तां प्रापयति ।

“तद्गतचित्तता नाम तत्प्रीतिः । अमृतसागरः सुधाह्वदोनाम । तत्र निमज्जने भाग्यवन्तो जीवा अमृती भवान्त । केचन मन्यन्ते बहुधेश्वरभावना शिरोनिकारं साधयतीति तदयुक्तम् । यतो वेदबोधिते अमृते तस्मिन् निमग्नस्य जीवस्य न मरणं परममरत्वं सिध्यति ।

किञ्च यदा कस्यापि देव्यां मातरि अहेतुकी भक्तिर्जायते तदा तस्य वैधयागपूजायां नास्ति प्रयोजनम् । यथा यावत् वायु-रनुपलभ्यस्तावदेव चामरापेक्षा, यदा स्वयं दक्षिणानिलः प्रवह-त्यलं व्यजनेन ॥ त्वया यत् कृतं कर्म तत् सर्वं सदेव । अहमिकां विहाय सङ्गं त्यक्त्वा वा निष्कामभावेन यतसे चेत्; तत्र महान्

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

लाभस्ते भविष्यति । अनेन कर्मणा ईश्वरे भक्तिस्तत्साक्षात्-
कारश्च घटते । अपितु यथा यथा भक्तिवृद्धिस्तथातथा कर्म-
क्षयो भवति । यथा यदान्तःसत्त्वा वधूः प्रसवकालस्य सान्निध्यं
क्रमेण लभते; तदैव तस्याः कर्मभ्यो विरतिरतितरां श्वश्र्वा
विधीयते । वधूर्यदा सुतं सूते; तदा शिशुपालनवेलायां नान्यत्
किमपि कर्म कुरुते । पूर्वमासत्रप्रसवा तु सा न किञ्चित् कृतवती ।
श्वश्र्वा रपि गर्भस्थ शिशुहिताय तां कर्मभ्यो निवारयति । (हास्यम्)
त्वया यत् कृतं कर्म तेन कर्मणा विहितं हिनमात्मीयम् । मनुजा-
न जगत् उपकृत् प्रभवन्ति । अपितु ईश्वर एव सर्वोपकारकृत् ।
यः सूर्याचन्द्रमसौ, पित्रोः स्नेहः; साधुषु भक्तिः, महत्सु च दये
त्येतत् सर्वं विदधे, जगत् रक्षति पालयति जनानां शुभाशुभे
कर्मफलञ्च विधत्ते । अतो जगद्धिताय निरपेक्षां चिन्तां मा
कुरु । त्वं स्वस्य स्वर्णमयं मानसं न जानीषे ।

“तत्र मृत्तिकाप्रायमस्त्यावरणम् । ततो न तत् साधु
वेत्सि । परिज्ञाते तस्मिन् कार्यान्तरं तदावश्यं हासं गच्छेत् ।
तूर्णं सिद्धिपथमुपैहि । वधूर्यदा सुतं सूते तदा तत्पालन-
मन्तरा नान्यत् किमपि कुरुते । श्वश्रूणां ह्येव कर्मभ्यो निवार-
यति ताम् । (सर्वेषां हास्यम्) ।

“दूराद्दूरं याहि । यथा—कश्चित् ब्रह्मचारी वनस्थितः
काष्ठार्थिनः सूत्रधरमुवाच । दूरं वनं गच्छ । तथोपदेशः

द्वितीयकथा

गृहीत्वा क्रमेण दुर्गम् गहनं प्रविष्टः सन्नपश्यत् सुरभिचन्दन-
वृक्षान् । ततो दूरे गभीरतमेऽरण्य प्रदेशे रौप्याणामाकरं ततः-
सुवर्णानां ततो हीरकमाणिक्यादीनामाकरजातं क्रमेण समुप-
लभ्य ततस्तान् वनादानीय विक्रीय च कुवेर इव समृद्धो बभूव ।
तथैव निष्काम कर्मवशादीश्वरे प्रीतिर्जायते; ततस्तया तत्कृपया
तस्य दर्शनं घटते । प्रत्यक्ष विषय एवेश्वरः । तेन सह प्रत्यक्ष-
वार्त्तालापं कर्त्तुं शक्नुवन्ति मानवाः । यथा-त्वया सहाहं
कथयामि तद्वत् (सर्वे निस्तब्धाः) ” ।

“तत्रत्याः श्रोतारः श्रीरामकृष्णमुखनिवृताममृतमयीं
वाणीं स्मारं स्मारं पायं पायञ्च निमग्नाः कथायाम् । रात्रि-
स्तदा प्रवृद्धासीत् । अतः श्रीरामकृष्णो दक्षिणेश्वरं जिगमिषुः
सहास्यं विद्यासागरं वदति । मया यदुक्तं तत्सर्वं भवता-
ज्ञातम् । मम भाषणं तावदाधिकमात्रम् । तथापि नात्मीयतया
स्वीकृतं तत् । यथा-निधिपतिर्वरुणः कियत्त्रत्नं विद्यते ममा-
गारे इति न जानाति तद्वत् ।

विद्यासागरः—सहास्यम्, भवता एवं वक्तुं शक्यते ।

श्रीरामकृष्णः—यत्र क्वचन दिने राणीरासमणिकृतं मनोहर-
मुद्यानं द्रष्टुं गच्छतु भवान् ।

विद्यासागरः—गमिष्याम्येव यतो भवन्तः समायाताः कथमहं
न गन्तास्मि ?

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

श्रीरामकृष्णः—आः किमेतदुच्यते मम समीपमिति ?

विद्यासागरः—ज्ञापयतु मां किमर्थमियमुक्तिस्तत्र भवताम् ।

श्रीरामकृष्णः—वयन्तु मीनार्थिजलयान कल्पाः । नाव्यदेशे-
मात्रे क्षीणे जलाशये सरसि नद्याञ्च गन्तुं शक्ताः । भवान-
णव पोतः कथं गमिष्यति ?

गच्छन् यदि तत्रगति रोधिनी मुत्तान भूमिं क्षीण जल स्थली-
म्वाप्नुयात् । हसन् पुनरपि प्राह; तथाप्यस्मिन् ऋतौ अर्णव-
पोतोऽपि गन्तुं शक्तः ।

विद्यासागरः—सहास्यम्, एवमएवमृतुरयं वर्षाणाम् ।

अनेन प्रकारेण परस्परमच्युतोदारकथायां समाप्तायां ततो
गन्तुमुद्युक्तः श्रीरामकृष्णो विद्यासागरस्याध्यात्मिककुशले-
च्छया मूलमन्त्रं जपति । ततः स्वजन परिवृतो विद्यासागरः
श्रीरामकृष्णमभ्यवादयत् । भक्त परिवृत. परमहंसदेवो राणी-
रासमणिमन्दिरमश्वशकटेन प्राप्तः । (१)

(१) श्रीश्रीरामकृष्ण कथामृतस्य तृतीयभागस्य प्रथम-
खण्डस्यायमनुवादः ।

तृतीयकथा

श्रीयुक्त केशवचन्द्रेण साद्धं श्रीरामकृष्णस्य नौकाविहारः

द्व्यशीत्यधिकाष्टादश शततम ख्रीष्टाब्दीयाक्टोवरमासस्य सप्तविंशदिने शुक्रवारे आश्विन (कोजागर) पौर्णमास्यां तिथौ दक्षिणेश्वर कालिमन्दिरस्य सन्निहिते गृहे श्रीरामकृष्ण परम-हंसदेव उपविष्ट आसीत् ।

तदा श्रीमत्-केशवचन्द्रस्य शिष्या आगत्य परमहंस देव-मुचुः 'महात्मन्; केशवचन्द्रा सवान्धवा' अर्णवयानेनगङ्गातीर-मागताः । भवन्तं नेतुं तैरेव प्रेरिता धयम् । सानुकम्पं भवता गन्तव्यम्' ।

तच्छ्रुत्वा परमहंसदेवो गन्तुं प्रवृत्तस्तरणियोगेनार्णव-पोताप्तये । तरणिं प्राप्तः सन् समाधिमाप । स च समाधिः-सर्वेन्द्रियोपरमः प्रकृतिविकृतिशून्यो भावनातीतरूपः । अथार्ण-वयानमापन्ना तरणिः । तद् दृष्ट्वा तत्र ये समुपस्थितास्ते अह-रहः समाधिमग्नं पुरुषमद्भुतं परमहंसदेवं द्रष्टुं समुत्का-बभूवुः ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

तत आगतं निरुद्धचित्तवृत्तिं परमहंसदेवं दृष्ट्वा द्विरन-
मनाः केशवचन्द्रस्तरसा अर्णवयानं तमानिनाय । विगत समा-
धिरपि परमहंसदेवो भावभग्नः सन्नस्फुटवाक् आसीत् ।
तदानीमपि नैव प्रकृतिं गतः । तेनास्फुटवाचा स्वयमेव प्राह
हे-मातः; कथमत्रानीतोऽस्मि । किं वेष्टन्यावद्धानेतात् जनान्
रक्षितुं शक्नोमि ?

कश्चित् ब्राह्मसमाजभक्तः सादरमगदत्—हे महात्मनः
गाजिपुरस्थानवासी पाओहारिवावा नाम साधुरेभिदृष्टः । स तु
भवत् सदृश एव । भावभग्नः श्रीरामकृष्णो गदितुमशक्तोऽ-
प्येतत् श्रुत्वा स्मितमकरोत् ।

पुनश्चाह ब्राह्मसमाजभक्तः—हे महात्मनः तेन साधुना
खगृहे भवत्प्रतिकृतिः स्थापिता । श्रीरामकृष्णो मन्दं हसन्
स्वाङ्गमङ्गुल्या निर्दिश्य कथयति—“इदं शरीरम् ।” शिर्षोपधान-
तदावरणयोरिवात्मशरीरयोरेकस्य शरीरस्यानित्यत्वं व्यक्त-
मेव । देही त्वविताशी । अतः स्थापितप्रतिकृत्यालम् । य एवा-
न्तर्यामीश्वरः सर्वभूतेषु विराजते स एवोपास्य इति ।

“प्रचरति तथाप्येष प्रवादः । भक्तानां हृदीश्वरावास इति ।
स तु सर्वभूतेषु विद्यमानोऽपि भक्तचित्तकमले विशेषेण विरा-
जते । कश्चित् भूस्वामी स्वाधिकृतस्थानेषु वर्तमानोऽपि तस्य-

तृतीयकथा

वासगृहे एव प्रायशस्तिष्ठति इति यथा विशेषनिर्देशो भवति स्थान निरूपणाय (हास्यम्)

‘ज्ञानिनो यं ब्रह्म वदन्ति, योगिनो यमात्मेति, भक्तास्तमेव हि भगवानिति कथयन्ति । एक एव ब्राह्मणो यदा पचति तदा पाचक इति यदा पूजयति तदा पूजक इति, लौकिकानां व्यवहारः । अपिच ज्ञानयोगावलम्बिनो ज्ञानिनः कार्यकारणयोरभेदं जानन्तः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति विज्ञायापि अज्ञानतत्कार्यमात्रं न ब्रह्मेति नेतितिरीत्या सर्वविषयप्रतिषेधेन सच्चिदानन्दं ब्रह्म प्रत्यक्षीकृत् समाधिमग्नाः सन्तः परमं मुक्तिं समुपलभन्ते । किञ्च-ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्या इति निश्चेतुं नामरूपात्मकं जगत्; मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरीतुल्यं जलबुद्बुदवत् क्षणस्थायि परं निर्गुणमपि ब्रह्म कालत्रयाबाध्यतया स्वप्रकशतया च सत्यमिति वदन्ति ।

‘येतु भक्ताः (द्वैतवादिनः) तेतु वेदान्तिन इव जगत् स्वप्रवत् इति न वदन्ति । ईश्वरस्य विभूतिमात्रमिदं जगत् ।

आकाश-ग्रह नक्षत्र-चन्द्र-सूर्य-पर्वत-समुद्र-शरीरेन्द्रियादयः सृष्टास्तेन स्तष्टु, ईश्वर्यमिदमिति च वदन्ति । किञ्च सहीश्वरः सर्वस्यान्तवहिश्च विराजते । य एव भागवतोत्तमः स परमात्मा तु जीवजगच्चतुर्विंशति तत्त्वभूतः पश्यति । भक्तानां कामना तु

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

शर्करामत्तास्मि एवेत्याकारा; नतु शर्करा भवामि भविष्यामि
वेत्याकारिका ।

“अपिच भक्तस्यैव स्वभावः—हे भगवन्; त्वमेव प्रभुः;
तव दासोऽहम्; त्वमेव पूर्णस्तंशकोऽहम्; त्वमेव माता अहं तव
पुत्र इति सुस्थिगो बोधः । अहं ब्रह्मास्मि इति वक्तुं नेच्छति
भक्तः ।

“योगिजनोऽपि परमात्मनः साक्षात्कृत्तुं यतते । यत्नफलं
जीवात्मनः परमात्मना संयोग एव । सचेन्द्रियाणि संयम्य निरुद्ध-
चित्तवृत्तिः सन् रहस्यासनादिकं कृत्वा यमादिजमाध्यन्ताष्टाङ्ग
योगेनाक्षरं परमात्मानमवलोकयितुं यतमानः सन् योगीति
नाम्ना प्रसिद्धि मेति ।

“भवतु वेदान्ती-भवतु भक्त भवतु योगी; इमे सर्वे तमाप्नु-
चेष्टन्ते । एकमेव हि ब्रह्म नाम्ना भिद्यते, यदेव ब्रह्म, स एवात्मा
स एव भगवान् इति । वेदान्ती ब्रह्म इति; योगी परमात्मा इति,
भक्तश्च भगवानिति तत्त्वमेकं बहुधा बहुधा वदन्ति बहवः ।

अथ श्रीरामकृष्णोब्रूते—वेदान्तवादिनो वदन्ति जगत्
सृष्टिस्थितिप्रलयादिकं सर्वं त्रिगुणमय्याआद्यायाः शक्ते-
लीलैव । विचारणया तु इदं सर्वं स्वप्नवत् मिथ्या, ब्रह्मैव वस्तु
अन्यत् सर्वमवस्तु शक्तिरपि न चास्तवीति ।

तृतीयकथा

“किन्तु कुर्वन्तु ते शतं सहस्रं विचारतर्कावतारणां समाधि-
सिद्धिं विना शक्तेरधिकारो दुस्तरो दुरतिक्रमश्च । श्रवणमन-
नादीनि कर्तृक्रियाकारक फलानिच सर्वाण्येतानि शक्तेरधिकारे
वर्तन्ते । अतः—शक्तिमता ब्रह्मणा शक्तेरभेदश्चिन्तनीयः ।
एकस्य स्वीकारे अपरं स्वीकर्त्तव्यम् । तत्रोदाहरणमग्निस्तद्दा-
हिका शक्तिः यथावा—सूर्यस्तत्किरणचयश्च । दहनस्य
स्वीकारे दाहिकाशक्तिस्तथासूर्याङ्गीकारे किरणराशि रघश्य-
मङ्गीकार्या दाहाद्यनुकूलशक्तिकिरणचयौ विहाय नाग्नि-
सूर्यौ कैरपि कथमपि चिन्तयितुं शक्यौ ।

“कीदृशं दुग्धमिति प्रश्नस्योत्तरं धवलवर्णमिति । यथा
दुग्धं विना दुग्धगतं धवलत्वं धवलत्वं विना वा दुग्धं
भावयितुं न शक्यम् तथा ब्रह्म विहाय शक्तिं शक्तिं विहाय
वा ब्रह्म; नित्यं परित्यज्य लीलां लीलां परिहाय च नित्यं चिन्त-
यितुं कैरपि शक्यते ।

“विचित्रं लीलामयी सृष्टिस्थितिः संहारकारिण्याद्या-
शक्तिः कालिकैव ब्रह्म; ब्रह्मैव काली-द्वयोर्मध्ये भेदो नास्ति ।
यदा जगत् सृष्टिस्थितिप्रलयादिकं करोति तदा कालिका
शक्तिरिति कथ्यते । यदा तु सा पूर्वोक्त सृष्ट्यादिक्रियाकारक
वर्जिता तदा ब्रह्म इति निर्दिशते श्रुत्या ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

“किञ्च कस्यापि सरसश्चतुर्व्वतरण स्थानेषु प्राप्तेषु स्नान पानाद्यर्थमेकत्र स्थिता ख्रीष्टीया जनाः पानीयमाहृतम् ओया-
टार’ इति नाम्ना निर्दिशन्ति । अन्यत्र स्थिता यवनास्तदेवाहृतं
‘पानी’-इति नाम्ना कथयन्ति; आर्यास्तु समाहृतं तदेव ‘जल-
मिति’ समुल्लिखन्ति । तद्वत् एकमेवहि-केचित्-‘आल्ला’इति;
केचित् ‘गड्’इति; केचित् ‘ब्रह्म’ इति; केचित् कालिकेति;
केचित् ‘हरि’; ‘यीशु’; दुर्गेतिवा नामभेदेन व्यवहरन्ति । वस्तु-
गत्या एकमेव तत्त्वम् ।

हसन्नेव केशव चन्द्रः पृच्छति—हे महात्मन्; ब्रवीतु भग-
वतो कालिका देवी केन प्रकारेण कैःकैर्भावैश्च मूर्तिं परिगृह्य
जगति क्रीडति ?

श्रीरामकृष्णः—सा विविधैर्भावैर्लीलां करोति । सैव
महाकाली-नित्यकाली-श्मशानकाली-रक्षाकाली श्यामकाली-
त्येवं विविधनामभि निर्दिश्या भवति । तन्त्र शास्त्रेषु तत्परि-
चयो वर्तते । यदा जगदिदमेवं नासीत्; चन्द्र-सूर्यग्रह
पृथिव्यादिकं किमपि न बभूव, तदा निविडान्धकारे अव्यक्ता-
चिन्त्या निराकारा महाकाली महाकालेन सह विरेजे ।

“श्यामाकाली तु कोमला धराभयधारिणी । यदा महामारी-
दुर्भिक्षभूमिकम्पानावृष्ट्यतिवृष्ट्युत्पातादिकः प्रादुर्भवति;

तृतीयकथा

तदा मानवाः परित्राणाय स्वगृहे रक्षाकालीं पूजयन्ति । श्मशान-
धासिनी श्मशानकाली सर्वसंहाररूपिणी घोररूपा गलघृतमुण्ड-
माला शवशिवाडाकिनीयोगिनीपरिवृता रक्तवदना कटिव-
न्धननद्ध मनुज हस्ता । जगति विनष्टे यदा महाप्रलयो भवति तदा
गृहिणीवत् सा माता सृष्टिवीजान्यादाय स्वस्मिन्नुपस्थापयति ।
एनच्छ्रुत्वा केशवादीनां हास्यम् ।

हसन्नेव परमहंस देवः पुनरपि कथयति-एवमेव, एवमेव ।
गृहिणीनां नाना वस्तुपरिपूर्णो भाजनविशेषो विद्यते । तस्मिन् भाण्डे
विभिन्न वस्त्रखण्डग्रथित नीलगुटिकासमुद्रफेन कर्कारु-
कर्कटी कुस्माण्डवीजादिकं निदधति । यथाकार्यं तानि व्यव-
हरन्ति ताः । इत्थं ब्रह्मस्वरूपिण्याद्या शक्तिर्जगति विनष्टे
वीजान्यादायात्मनि निदधाति; पुनः प्रलयान्ते च जगत् प्रसूते ।
जगद्रूपेण च सैव भाति । वेदेषूक्तञ्च-यथा-लूताकीटः स्वशरी-
रात् तन्तून् बहिः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णाति । यत्र च
विश्वं या च विश्वे सैषा देवता ।

“अपिच कृष्णवर्णत्वात् किं काली सा ? नह्येवम्, दूरात्
प्रतीयते कृष्णवर्णेति । तस्याः साक्षात्कारे सिद्धे न रूपा-
दिकं नवा परं गुणादिकं किञ्चित् । यथा-आरात् नील
रूपरहितः समुद्रस्य तोयं नीलमिति । यथा चा नीरूप अकाशो
दूरात् रूपवानिव प्रतिभाति” ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

श्रीरामकृष्णः— किञ्च (केशवादीन् प्रति) सा बन्धमोक्षयोः-
कर्त्री । तन्मायया कामिनी काञ्चनादिरूपया जीवो बध्यते;
पुनस्तत्कृपया च मुच्यते; अतः सा भवबन्धनहारिणी
तारिणी च एतदुक्त्वा निन्दितगन्धर्वकण्ठः श्रीरामकृष्णो राम—
प्रसाद कृतं गीतमगायत्—यथा

संसारहृदस्थित जीवजातं क्रीडास्थलन्ते प्रतिभाति मातः ।
वात्येरितं सूत्रनिबद्ध वस्त्र घुडीति भाषा प्रथितः शिशोर्यत् ।
तथैव कामानिल जालचाल्यं मायैकदामापि गुणैरनेकैः ।
विनिर्मितं कारु सुचारु कृत्यं काकादि पक्षैरिव घोरनाडी ।-
वृन्दैर्युतं वस्त्र विमाज्जितञ्च च्छिन्नं ततः किञ्चन लक्ष्यतश्चेत् ।
त्वं हस्ततालं हससीव मातः तद्धक्षिणा वात विचालितं सत् ।
दृतं भवाब्धेः पर पारगामि भविष्यतीत्याह प्रसाद एषः ।

“सा लीलामयी, जगदिदं तस्याः क्रीडास्थानम् । तत एव
आनन्दमयी वञ्छामयीच । पुरुषाणां लक्षेषु कस्मै वा मुक्तिः
प्रददाति ।

ब्राह्मसमाजभक्तः—हे महात्मनः स्वेच्छामात्रेण सर्वान्
मोचयितुं समर्थाऽपि कथं न तथा कुरुते; कथम्वा संसारे आवद्धा
वयम् ?

श्रीरामकृष्णः—तस्या एवेच्छा बन्धमोक्षयो निदानम् । लोकाः
क्रीडन्तु; तैः सह ममापि खेलनमस्तु इत्येवमस्ति तदीयेच्छा ।
खेलामपरिसमाप्य यदि सर्वे तां स्पृशेयुः कथं खेला स्यात् । (१)

१ यथा चौर्याख्ये बालकेलिविशेषे वृद्धादिति व्यवहारभाजः

तृतीयकथा

स्पृष्टेषु सर्वेषु तस्या खेला नचलति । सा तु क्रीडा
समाप्तिं नाभिलषति , तद्वत् क्रीडन वेलायां सा मुक्तिं न साध-
यति । तत्रापि कदापि कस्यापि भवति मुक्तिः । किञ्च सा
नेत्रसङ्केतव्यक्तेच्छा विशेषेण मनांसि संसारं प्रापितवतीति
मनसां को दोषः । पुनश्च यदि करुणया सा मनांसि संसार-
विमुखानि कुर्यात् तदा तेषां जगन्मातुः पादसरोजे मतिरुपजा-
यते ।

पुनश्च श्रीरामकृष्णः संसारीव साभिमानं गायति । यथा—

ततः खेदं ब्रजाम्यम्बा त्वयि मातरि यन्मम ।

त्वन्नाम करणे बाञ्छा विलुप्ता त्वन्तरान्तरा ॥

यथा जाग्रज्जनागारे चौर्यं तद्वत्तवैव सा ।

चातुरीत्यवगच्छामि युक्तिं प्रत्यक्ष योगतः ॥

किञ्चिन्न दत्तं नैवाप्तं न नीतं नापि भक्षितम् ।

किमु दोषः समे मातृ हृत्ते प्राप्ते च भक्षिते ॥

कस्यापि क्रीडा परस्य स्पर्शः । परेषां क्रीडतां बालानां
चौरत्वसम्भावनाच्छेदाय भवति । परन्तु बद्धनेत्रचौरसमाख्यः
कश्चित् वृद्धाया रक्षकसन् वृद्धास्पर्शोत्सुकं यदि
स्पृशति तदा स्पृष्ट एव चौरः भवति; स्पर्शकृत् भवति चौर्य-
मुक्तः ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

गृहीते च त्वया मन्ये दानञ्च मम भोजना ।

दुर्यशः सुयशश्चापि रसाश्च विविधास्तव ॥

रसस्था तु रसच्छेदं कुरुषे किं रसेश्वरि ।

प्रसादो वक्ति चित्तं मे चालयस्यक्षिपाततः ॥

सृष्टौ ते दृष्टि दग्धायां शुभबुद्ध्या भ्रमाभ्यहम् ।

ब्राह्मसमाजभक्तः—महात्मन्, सर्वार्थ त्यागमन्तरा किमी-

श्वरः सर्वेषामप्राप्य एव ?

श्रीरामकृष्णः—हसन्नाह—मैवं युष्माकं सर्वार्थत्यागो नापक्षे—

णीयः । रसनिष्ठा यूयं साधु तिष्ठथ सा, रे, गा, मा, इत्यादि

शब्दबोध्येषु स्वरेषु स्वर साधकानां यथा, तथा युष्माकं स्थिति-

रचिता वक्तुं ते । नक्साख्यां खेलां जानीथ किम् ? सर्वमिदं

पतन स्थानमतीत्य प्रदीप्तोऽस्मि । यूयं तावत् सुचतुराः, यतो

विषयेषणादिकमत्यजन्तो नक्साख्यखेलायां तिष्ठत युष्माकं

कश्चित् दशसु षट्पु, कश्चित् पञ्चसु क्रीडतीति—युक्तं यूयं

क्रीडापरास्तिष्ठथ । मत् समं सर्वार्थोच्छेदं नानुतिष्ठन्तु श्रीमन्तः ।

यूयं नैव निर्दग्ध संसाराः भवत । दैवी लीला तावत् स्फुटं

प्रचरति रुचिरमेतत् । (हास्यम्) ।

“सत्यं वदामि युष्माकं संसारकृतिर्न दोषाय । अपि-

त्वीश्वरे परमात्मनि मनः स्थापयितव्यम् तेनैव दोषच्छेद-

तृतीयकथा

स्तदभावे तु दोषः स्यादेव । हस्तैकेन कर्माणि कुरु हस्तान्तरेण ईश्वरमवलम्ब्य, समाप्ते कर्मणि द्वाभ्यां दोर्भ्यामीश्वरमाधातुं यतस्व ।

“मनएव सर्वम् । रजकवस्त्रवत् येन रागेण मनः संसक्तं स्यात् तत्तदाकारं भवति । रजकः वस्त्राणि रक्तेन पीतेन शुक्लेन नीलेन वा रञ्जयति । येन केनापि रूपेण रञ्जयितुं शक्यं यथा वस्त्रं मनस्तथा विविधविषयकरागेण लक्षितं स्यात् । कश्चित् पुरुषो यद्याङ्गलभाषां शिक्षेत् स फुट् फाट् इट् मिट् इत्याकारिकां भाषां वदेत् (हास्यम्) । अन्यश्च यदा कश्चित् चर्मनिर्मितपादुके परिदधाति तदा मुखे सस्वरं गायति गानम् । अपिच यदा संस्कृतशास्त्राणि पठति तदा श्लोकान् उच्चारयति । यदि कश्चित् कुसङ्गेन कालं नयेत्; तर्हि संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति इतिन्यायात् कुत्सिताः संलापकथाचिन्ताः सम्पादयेत् । यदि कश्चित् सत्सङ्गादिकं कुर्यात् तदा तत् फलमीश्वर चिन्ता तत्कथादौ श्रद्धा रतिश्च जायते । किञ्च एकस्यापि मनसः संस्कारभेदात् स्त्री-पुत्र-कन्येति भेदबुद्धिर्भवति तत्र तत्र ।”

श्रीरामकृष्णः—जनस्तु मनसैव बद्धो मनसैव मुक्तो भवति । “मुक्तोऽहं राजाधिराज ईश्वरस्य पुत्रोऽहं यत्र यत्र स्थितोऽपि संसारे अरण्ये वा को मां बध्नीयात् ? सर्पदंशने-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

जातेऽपि विषं नास्तीति दृढं यदि सर्वेषामभिमतं स्यात् तर्हि विष कार्यमपि दूरीभूतं स्यात् । तथैव नाहंबद्धो मुक्तोऽहमिति मुहुरतिदृढं कथयन् मुक्तो भवति ।

“एकदा कश्चित् पुरुषो मह्यमेकं ख्रीष्टीयं पुस्तकं ददौ । दातारमवदं किंवास्ति तत्र पठित्वा श्रावय । तत्र तु पापं पापमिति निबद्धमासीत् । (केशवचन्द्रं प्रति) युष्माकं ब्राह्मसमाजेऽपि सैवोक्तिः पाप्यहमिति । यो बद्धोऽहमिति वदेत् स बद्ध एव भवति । योऽहरहश्चिन्तयेद्दहं पापी; अहंपापीति स तथैव भवति ।

“ईश्वरनाम्नि एतावती श्रद्धा कर्तव्या, यत् मयेश्वरस्य नाम गृहीतम् तेन मयि पापं कथं सम्भवति ? किमु पुनर्वन्धनं नाम ? कृष्णकिशोरनामा सदाचारनिष्ठः कश्चित् ब्राह्मणो वृन्दावनतीर्थदर्शी एकदा वृन्दावनं परिभ्रमन् जलपिपासुः सन् आरात् कूपं तत्र च पुरुषं कमपि पश्यन् उवाच । अये कूपात्जलमाहृत्य मह्यं दातुं शक्यते ? का ते जातिः ? स प्राह महत्तमन्, चर्मकारोऽहम्; जात्या हीनः । स च ब्राह्मणस्तमुवाच त्वमादौ शिवेत्युक्त्वा जलं देहि । यतो भगवन्नाम करणेन लोकाः शुद्धा भवन्ति । केवलं पापमिदं नरकमिदं कथमुच्यते । उच्यतां तावत् यत्कृतं दुष्कृतं कृतमतः परं कदापि न करिष्यामीति ।

तृतीयकथा

तथा भगवति तस्मिन् च श्रद्धां स्थापय । एतदुक्त्वा परमहंस-
देवः प्रेमोन्मत्तः नाम माहात्म्यं सङ्गीतं गायति—

मरिष्यामि यदा दुर्गा दुर्गेत्युक्त्वा तदा कथम्
न विधास्यसि मे त्राणं दीनस्य भवगेहिनी इत्यादिकम्

“एकदा मातरं केवलां शुद्धां भक्तिं ययाचे । पुष्पाणि
मातृपादपद्मे दत्त्वा अवोचम्; हे मातः; पापपुण्ये गृहाण;
शुद्धां भक्तिं प्रयच्छ, इमे शुच्यशुचिनी गृहाण, शुद्धां भक्तिं
प्रयच्छ । (ब्रह्मभक्तान् प्रति) श्रुयतां रामप्रसादकृतं गानम् ।
यथा—

हे-चित्त ! त्वमिहागच्छ कालीकल्पतरो मूलम्
चतुर्वर्गफलं लब्धुं चिरं सञ्चर सर्वथा । १।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च पत्नी किन्तु सदानुगा ।
निवृत्तिरस्तु ते तस्या विवेकाख्यः सुतस्तु यः । २।
तं तत्त्ववाक्तां पृच्छ त्वमथ शुच्यशुचि द्वयीम् ।
विरोधहीनां संगृह्य दिव्यभावमुपागतः । ३।
महाराधनया देवीं श्यामां पश्यामि मोक्षदाम् ।
मायाहङ्कारयोः पित्रोः कुरुनिर्वासनन्तथा । ४।
शङ्का ते मोहगत्तेषु पतनस्य यदा तदा ।
धैर्यस्तस्मिन् गृहाणाथ पापपुण्याजयो द्वयोः- । ५।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

उपेक्षा कीलके वद्धं कुरु तेनास्तु वक्ष्यता ।

नोचेद् बोधासिना छेदं विधेहि त्वथ दूरतः । ६।

पूर्वभार्यापत्यवृन्दं प्रबोधय विशेषतः ।

बोधस्तस्य न जातश्चेत् बोधाब्धौ तं निमज्जय ७

तथात्वे चित्त ! ते भूयात् कालं प्रति सदुत्तरम् ।

सर्वेषां मान्यता साधु चित्तता च भविष्यतः । ८।

चित्तस्येदं परं तत्त्वं प्रसादो वक्ति मानसम् ।

ततश्च—गृहे स्थितस्य ईश्वरलाभः कथं न भवेत् ? राजपि-
जनकस्य साक्षात्कारोऽभवत् । परन्तु शुद्धाभक्तिर्यदि जायते
तत्पादपद्मे तदा (आत्मदृष्ट्या) संसारोऽयमानन्दाकरो
भवति भगवन्तं साक्षात् कुर्वतो जनस्य । तथाच लोकप्रवाद-
एषः ।

भिषकुर्वुर्द्धनं ते भाति वेत्सि सामान्यतो यतः ।

कुटीरं हि सुखस्यायं संसारः सर्वं वैभवः ।

जनकस्तु माहातेजा राजेह च परत्र च ।

सुखोपायं सुसम्पाद्य सुखं दुग्धमिवापणौ ।

“अपितु सहसैव निर्लिप्तब्रह्मवेत्ताराजर्षिर्जनक इव भवितुं
नार्हति । कथम् ? स तु रहसि दीर्घकालमात्मानुचिन्तया
कठोर तपसा नियुक्तो विरक्त कृतकृत्यो बभूव । तथैव
गृहीभूत्वापि गृहे स्थित्वापि च यथावसर गृहात् बहिः कान्तारं

तृतीयकथा

गच्छन् ईश्वर चिन्तनं तद्ध्यानं तत्प्राप्तये दृष्टये च कुर्यात् ।
 किञ्च तत्प्राप्तये निभृतदेशं गत्वा त्रिदिनं दिनमेकम्वा
 क्रन्द्यात् तच्चिन्तातद्ध्यानपरायणो भवेत्; तर्हि साधक-
 गृहस्थस्य महान् लाभः । पत्नी पुत्राद्यर्थं लोकाः पूर्णघटीपरि-
 मित रोदनाश्रुसिञ्चन्ति; परन्तु के वा ईश्वरार्थं क्रन्दन्ति ?
 संसारे वैषयिक कर्मणि साधकावस्थायाञ्च बहुविधं वशात् पर-
 मात्मनि ईश्वरे मनः स्थिरं न भवति । यथा वेष्टनीं बिना
 गुल्मान् पशवः खादन्ति । परिपुष्टेषु वर्द्धितेषु वृक्षेषु तेषु यदि
 हस्तिनः तत्र रक्षेत् तथापि न काचित् तेषां हानिः । तदा तेषा-
 मावरणं नावश्यकं भवेत् । तथैव तपसा परिपक्वे मनसि
 केचित् गृहे संसारे वा वसेयुश्चेत् तेषामनिष्टं न भवति ।

“अपिच तीव्रव्याधिग्रस्ता इव संसारिणः । सन्निपात-
 ज्वर पीडितानां पुरुषाणां गृहे जलपूर्णघटोऽम्लरसपूर्णं कलसश्च
 यदि विद्येयातां, तर्हि कथन्ते अरोगा भवितुमर्हन्ति । रोगोच्छेदं
 कर्तुमिच्छसि चेदपसारय तौ घटौ तेषां गृहात् । तथैवच भव-
 रोगग्रस्तानां संसारिणां जलपूर्णघटसदृशा विषयाः रोग-
 पिपासा इव विषयोपभोगतृष्णा, विषयासक्तिदोषात् इन्द्रिया-
 णि सततं चञ्चलानि, स्वरूपाज्ञानदोषात् कामिनीकाञ्चना-
 सक्ता मोहमुग्धाश्च प्रायेण जनाः । अम्लरसस्य मनसा स्मरणे-
 नापि पूर्वानुभूत इव रसो जिह्वाया निःसरति । अतः कलत्रादि

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

सङ्गं विहाय भवरोगप्रशमनाय च परमागदनिर्ज्जनावासेन
चिकित्सा कर्तव्या ।

“किञ्च विवेकवैराग्ययुक्तः सन् संसारे स्थातुमर्हति ।
अस्मिन् भवार्णवे कामक्रोधाद्यात्मका ग्राहा विद्यन्ते । यथा-
स्वाङ्गे हरिद्रालिप्तः सन् यद्यवतरेज्ज्वलं सामुद्रं तर्हि नक्राद्या
न स्पृशेयुः । तथैव विवेकवैराग्यादयः हरिद्रासमाः । अपिचेश्वरे
या प्रीतिरनुरक्तिः सा प्रेमरूपा । गोपीनां श्रीकृष्णे अनुरागा-
त्मिका भक्तिः किदृश्यासीत् ? श्रूयतां गानमेतदुक्त्वा परहंस-
देवो गायति—

वंशी नदति कृष्णस्य कानने पथर्वित्तनः ।

ततो मे गमनं तूर्णं यूयं किमु गमिष्यथ ।१।

स वो वाक्यं पुनश्चित्तं ममापूर्य्य विराज ते ।

वंशी वः कर्णयो रौति चित्तमध्यगतस्तु मे ।२।

सख्यः प्राहुस्तदा राधे ! वेणुनाद समाकुलम् ।

चरकुञ्जं न तस्यास्ति शोभा काचित्त्वया विना ।३।

“इदं गायन् जातगाढानुरागाश्रुपूर्णनयनयुगलः श्री-
रामकृष्णोऽब्रवीत् । हे ब्राह्मभक्ताः ! किमु राधाकृष्णौ
युष्माभिरभ्युपगम्येताम् ? तदनभ्युपगमे युष्माकं न काचन
हानिः स्यात् । परन्तु गोपीनामिव गाढानुरागात्मिका भक्ति-

तृतीयकथा

गृह्यताम् । येन तद्वत् तीव्रचिरहवोधो भविष्यति तल्लब्धये
यतस्व । तीव्रचिरह बोधवता पुरुषेण प्रातः शक्यते ईश्वरः ।

अनेन प्रकारेण समुपस्थिताः श्रोतारो भ्रमरा इव श्रीराम-
कृष्णामृतकथायां निमगना आसन् । ते चार्णवपोतस्य गङ्गायां
गतिरगतिर्वेति ज्ञातुमशक्ताः । अर्णवयानन्तु शनैः शनैर्दक्षि-
णेश्वरदेवालयादिकं विहाय कोष्ठाग्निनामकोद्यानाभिमुखं
गच्छति । तेनार्णव पोतचक्र विशुद्ध तरङ्गायित फेनिल कल्लोल-
गाङ्गावारिशब्दा जायन्ते । ते शब्दा भक्तानां कर्णकुहरं नैव
प्रविष्टाः । ते मुग्धाः सन्त आनन्दमयः सहास्यमुखः प्रेमानुर-
ज्जितनयन युगलं प्रियदर्शनं रुचिरदेहकान्तिं सर्वत्यागिनः
प्रेमिकं वैरागिनमिममद्भुतं परमहंसयोगेश्वरं पश्यन्तः
क्रियन्तं पन्थानमतीत्य गतमर्णवयानमिति नैवाजानन् । ततश्च ते
आनीतानि भर्जिततण्डुल नारिकेलफलानि च स्व स्व वस्त्रा-
ञ्चले न्यस्य भोक्तुं प्रवृत्ताः ।

अस्मिन्नवसरेऽपि परस्परं गोस्वामि विजयकृष्ण केशव-
चन्द्रयोः पूर्वमतान्तरात् कलहवशाच्च नैव संलापः समजनि ।
एतदभिलक्ष्य भगवान् श्रीरामकृष्णः कथयति—(केशवचन्द्रं
प्रति) अये, पश्य अयं विजय आगतः । शिवरामयोर्विरोध इव
युवयोः कलहः प्रचरति (हास्यम्) । यथा शिवस्य गुरु रामः ।

श्रीरामकृष्णकथासृतम्

एकदा केनचित् तौ परस्परं युध्येते स्म । समाप्तयुद्धयोस्तौ गो-
 रुचितः संलापो बभूव । परन्तु भूतप्रेताः शिवसहचरा वानरा-
 रामसहचरास्तेतु किचिकिचीत्याकारं रवं कुर्वाणाः परस्परं
 कलहान्नैव निवृत्ता इति । (उच्चैर्हास्यम्) । एवं भवति प्रायशो
 जगति । तथापि ते प्रियजनाः । अपि च पुत्रौ लवकुशौ अयुध्यतां-
 रामेण सह । किञ्च मातृकन्ययोर्मङ्गलवार व्रताचरणयोः फलांशे
 समेऽपि पृथक् कृत्यं भवति । तथैव तव ब्राह्मणसमाजो विद्यते,
 विजयोऽप्यन्यां समितिमाकाङ्क्षते । अत्र का हानिः स्यात् ।
 (सर्वेषां हास्यम्) ।

अप्यत्र स्वयमेवावतीर्णो भगवान् श्रीकृष्णो वृन्दावनादौ
 लीलां करोति । जटिलाकुटिलाभ्यामलमिति शङ्का चेत् ततोत्त-
 रन्तु, ताभ्यां विना लीलापरिपुष्ट्यादिकं न जायते । ताभ्या-
 मन्तरा कौतुकपरिहसादिकं न भवति । (सर्वेषां हास्यम्) ।

किञ्च रामानुजो विशिष्टाद्वैतवादी आसीत् । तस्य गुरुस्तु
 (गोविन्दाचार्यः) अद्वैतवादी बभूव । तयोर्मितान्तरवशात्
 परस्परं मतान्तरं स्वस्व युक्त्या तौ खण्डितवन्तौ । एवं भवति
 प्रायशः । भवतु तावत् तथापि तौ प्रियौ । पुनश्च श्रीरामकृष्णः
 केशव चन्द्र ब्रूते । कथं त्वया शिष्यलक्षणमविचार्य शिष्यतया
 यः कोऽपि गृह्यते ? तस्मादेव शिष्याः समितिं त्यक्त्वा पला-
 यन्ते । ततः समाजो नश्यति क्रमेण ।

तृतीयकथा

“सर्वे मनुजा आकृत्या समाअपि सत्त्वरजस्तमोगुणवैष-
म्यात् तारतम्यभाजो भवन्ति । यथा—सर्वे अपूपो वाह्याकारै
स्तुल्या अपि तन्मध्यस्थक्षीर नारिकेल माष सारादि भेदेन भिन्ना
भवन्ति ।

“जानासि किं मम स्वभावम् ? ममैष स्वभावो यत् बाल-
कवत् हसन् भक्षयन् तिष्ठंश्च कालं नयामि । अहं हि केवलमस्मां
जाने, अन्यत् सर्वं सैव जानाति । यदि कश्चित् वदेत् भवान्
कर्त्ता, गुरुः, पिता च—तर्हि कण्टकविद्धमिव मदीयं गात्रं
महतीं पीडामनुभवति । तत्त्वतः सच्चिदानन्द एव सर्वेषां
गुरुः । “स एष पूर्वेषामपि गुरुः” । स च सर्वान् शिक्षयिष्यति ।
अहन्तु तस्य पुत्र एव । गुरुपदमभिलषन्तः सन्ति गुरवः सुलभा
एव; बहुलक्षमिता जनसमाजेषु । प्रायशः सर्वे जना गुरुपदमधि-
कत्तुं यतन्ते । के वा शिष्या भवितुमिच्छन्ति ? शान्तो दान्तोऽ-
तिविरक्तः सुशुद्धो गुरुभक्तस्तपोनिष्ठश्च शिष्यः सर्वथा विरल
एव । अतः सर्वदैव परीक्षा शिष्यस्य विधेया ।

“अपिच दिव्यज्ञानदाता सर्वथा दुर्लभ एव, दुरधिगमञ्च-
तस्य दर्शनम् । स एव महापुरुषो लोकशिक्षामधिकरोति यस्तत्र
परमेश्वरादेशमधिगतवान् । यथा नारद शुकदेवादि महर्षयो,
यथा वा शङ्कराचार्यादयः । ते प्राप्तेश्वरादेशा आसन् । ईश्वरा-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

देशमप्राप्य यद्युपदेशा भवेत् तर्हि तस्योपदेशः कः शोष्यति ?
 ज्ञानासि त्वं, प्रायशः कलिकातावासिनां सामयिकाधिक-
 चञ्चलमनांसि ? यथा यावत् महानसस्थितदारुषु वह्निः
 प्रकाशते तावत् कटाहे दुग्धं स्फीतमत्यन्तं तिष्ठति । यत्र तु न
 तथाग्निर्न तथा स्फीतता पयसः । अन्यच्च—केचिदस्थिरभावाः
 पिपासवो यत्र कूपखननकामाः सन्तः कूपखननं प्रवृत्तास्तत्र
 बहू लखण्ड वशात् तत्खननं स्थानं विहाय अन्यत्र खनितुमारे-
 भिरे । तत्रापि सिकतोद्गमात् तत् परित्यज्य स्थानान्तरं चखुः ।
 अनेन प्रकारेण धैर्यं तितीक्षाविरहेण नैव तेषां कार्य्यसिद्धिर-
 भवत् ।

“अपिचादिष्टोऽहं भगवता इत्येवं मानसं ज्ञानं नैवादेश-
 ज्ञापकम् । परं प्रत्यक्षविषय एव भगवान् यदा साधकं मादि-
 शति तदा स्यादुपदेशा साधको लब्धेश्वरादेशः । तदादिष्टस्य
 साधकस्य भारती मृषा निरर्थिका वा न भवति । तदीयशब्द-
 शक्त्या परतोऽपि एजते । अनुभूतिमन्तरा यस्य यत् व्याख्यानं
 नैव तत् लोकहिताय भवति । सम्भवति तावत् सामयिकोत्ते-
 जनावशात् केचित् लोकाः शोष्यन्ति तदिति । परन्तु यस्य
 नेश्वरदर्शनं तस्य वास्यं जनैः श्रुतमपि विस्मृतं स्यात् ।
 उपदेशोचितमनुष्ठानन्तु जनेषु किमपि न स्यात् ।

तृतीयकथा

“कामारपुकुर ग्रामे हालदार पुकुराख्यं किमपि सरो वत्तं ते ।
तत्र पुरीषोत्सर्गकामा लोका आगच्छन्तः प्रतिदिनं तत्तरे मलं
निक्षिपन्ति स्म । ग्रामीणैर्वर्षाणां अपि ते नैव विरेमुः । ततश्च
ग्रामीणा राजद्वारि निवेदनं चक्रुः । राजपुरुषो राजाज्ञां पत्रे
लिखित्वा एकस्मिन् स्तम्भे स्थापयामास । तदाज्ञापत्रे लिखित-
मासीत् : “अत्र मलोत्सर्गं मा कुरु” इति दृष्ट्वैतत् ते
निवृत्ताः ।

“प्राप्तेश्वरदर्शन एव भवेदाचार्यः । अपरस्य तूपदेशो
भवत्युपहासाय । स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयति । अन्यो
न ह्यन्यं पन्थानं नेतुं समर्थः । (हास्यम्) । परन्तु हिताय विहितं
तत् विपरीतं फलं सूते । ईश्वरदर्शनमनुभवत्यान्तरं
येन परेशमपि व्याधिं परिज्ञानं परोपदेश सामर्थ्यञ्च समुपयाति
तथाविधो महात्मा । ईश्वरादेशविरहे समुदियादहमुपदिशामी
त्यभिमानः । अभिमानमूलमज्ञानम् । कर्त्ताहमिति मतिस्तस्य
कृतिः । तदैव स जीवन्मुक्तः ; यदा कृतिरीश्वरे, स हि सर्वं करोति
नाहं किमपि करोमीति बुद्धिरुदेति । मुहुरहं कर्त्ता इति बोधः
सकल दुःखशोक निदानम् ।

अथ-श्रीरामकृष्णो भाषते । (केशवादीनप्रति)-विश्वस्य हि तं
विधेयमिति श्रीमतां मतम् । विश्वमिदं कियत्तया वाच्यम् ?

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

“अपिच कोऽसि त्वं जगदुपकारकर्त्तृति मन्दसे ? पश्य-
परमेश्वरं महता साधनेन । तदागतशक्त्या विश्वहित-
विधातुमर्हसि नान्यथा ।

कश्चित् भक्तः पृच्छति—यावत्कालमात्मा मया नोप-
लभ्यते, तावत् किं सर्वकर्मत्यागी भवामि ?

श्रीरामकृष्णः—मैवम्; कथं कर्मत्यागी भविष्यसि, ईश्वर-
ध्यानपरायणो भव । अनुदिनं हरेर्यशोगुण नामानि कुर्वन्
कर्त्तव्यकर्माणि कुरु ।

ब्राह्मसमाजभक्तः—संसार प्रतिपालनं कर्म वैषयिकं
कर्म च किं करिष्यामि ?

श्रीरामकृष्णः—संसार यात्रा निर्वाह मात्रं कुर्याः । किन्तु
कुटुम्ब भरणादिकं कुर्वन्नपि यथावसरं रहसि गत्वा प्रार्थनं
विधेहि; हे प्रभो; येनाञ्जसा असंसक्तः सन् नित्यानि कर्माणि
कर्त्तुं शक्नोम्यहम्; तथाविधं मां कुरु । हे ईश्वर ! मम विषय-
कर्मणामवसानं विधेहीति च भगवति प्रार्थयस्व । यतो नित्यकर्म-
णोऽन्यत्र कर्मणि आसक्तिश्चेत् ईश्वरध्यानमननं न स्यात् ।
निष्कामतया प्रवृत्तं कर्म अपि सकामतामेति । फलाकाङ्क्षा-
विरहितं दानादिकं क्रमेण यशोमानादिकमुद्भावयति, तीव्र-
वैराग्यं यदि साधनं न स्यात् ।

तृतीयकथा

“एकदा शम्भुमल्लिक नामा धनी कश्चित् पुरुषो मामधो-
चत्, हे महात्मन्; आशीर्वादं कुरु यत् मम धनादिकमस्ति ततो-
येन श्रेयः कर्म चिकित्सागार विद्यालय पथ कूप वापीखन-
नादिकं कर्तुं शक्नोम्यहम्, तद् वाक्यं श्रुत्वा मयोक्तम्;
त्वयोक्तानि कर्माणि पुण्यसाधनानीति सत्यम्; परन्तु परि-
हर्तुमयोग्यं समुपस्थितं कर्म निष्कामतया सम्पाद्यमवश्यम् ।
कामतो बहुकृत्यं नाहर्तव्यम् । तथाकरणे भवतीश्वर
विस्मरणम् ।

“यथा-कालीघाटनामकर्तार्यं गत्वा यदि केवलं दग्धेभ्यो
दानं समारमेथाः; तर्हि कालीदर्शनं न घटेत् । (हास्यम्) ।
यं कमप्युपायं हस्ताहस्ति वा स्वीकृत्याग्रे सर्वश्रेयस्करिं कालीं
पश्य; दर्शनान्तरं यथेच्छसि तथैव दानादिकमारभस्व । नोद्वेत्
नैव । यत ईश्वर प्राप्तिनिमित्तं कर्म । पुनराह स देवः-यदि भग-
वान् प्रत्यक्षविषयो भवेत् तर्हि किं प्रार्थयेथा देहि चिकित्सागार-
मौषधालयञ्च । (हास्यम्) भक्तस्तु न तानि प्रार्थयते; अपितु
एवं याचते; हे प्रभो ! शुद्धां भक्तिं सायुज्यमन्ते तव पादपद्मे
स्थानञ्च मह्यं देहि ।

“किञ्च - गहनः कर्मयोगः शास्त्रेण यथोक्तं कर्मानुष्ठानं
तथानुष्ठानं कलियुगे नैव सुगमम् । कलियुगे तु मानवा अन्नगत-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

प्राणा देहात्मसंपन्नाः । ते शास्त्ररीत्या शास्त्रोक्तिपालनेचा-
समर्था भवन्ति । यथा-प्रबलज्वराक्रान्तरोगिणं ज्वरहीन-
विधातुमिच्छुको यदि पूर्वरीत्या वैद्यश्चिकित्सां सर्वत्रावलम्बेत;
तर्हि तेन तस्य व्याधिपरिपीडितस्य झटिति कुतः शान्तिः ? कुत-
आरोग्यम् ? प्राचीनरीत्या औषधसेवनेन तु दीर्घकालेनारोग्यं
भवति; इदानीन्तन डॉक्टर गुप्तनिर्मितागद सेवनेन झटिति
ज्वरोपशमो भवति । तथैवेह कलियुगे भक्तियोग एव श्रेयसे
भवति । हरेर्यशोगुणकीर्तनं प्रार्थनचिन्तनानि करणीयानि ।

(ब्राह्म भक्तादीन् प्रति) युष्माभिर्यान्निगुण्डितानि मातृ हरिगुण
नामानि तानि भक्तियोगोपायभूतानि । अगुण्डानि स्तै र्युयं तावत्
धन्याः सार्थकजन्मानः । वेदान्तवादीव जगत् मिथ्या-स्वप्नवत्
इत्यादिकमकथयन्तो यूयं भक्ताश्च । युष्माभिः सगुणेश्वरः
स्वीक्रीयते । एतदपि शोभनं नाम । तीव्र विरह चेतसा तदभाव-
भावितमनसा वा जना यदि प्रार्थयेरन्; तर्हि ईश्वरमवश्यमेव
लब्धुं शक्नुवन्ति । नात्र कश्चन विमर्शः ।

अथ—कयलाघाटनामतीर्त्तापन्नोर्णव पोतः । ब्राह्म समाज-
भक्तादयस्ततोऽवतीर्य योगिनं परमहंसदेवं स्मारं स्मारं यथा-
स्थानं प्रस्थिता आसन् । महायोगेश्वर श्रीरामकृष्णस्तु भक्तवर्गैः
परिवेष्टितः सन् भक्त सुरेन्द्र भवने नरेन्द्र प्रभृति भक्तादिना-

तृतीयकथा

सह संलाप्य पूर्वोक्त केशव विजययोर्मिलनमुक्त्वा साद्धर्दश-
घटिकायां रात्रौ अश्व शकटेन जगाम दक्षिणेश्वरम् । (१)

(१) श्रीश्रीरामकृष्णकथामृतस्य प्रथमभागस्य द्वितीय-
खण्डस्यायमनुवादः ।

चतुर्थकथा

फलाहारिणी कालिका पूजादिवसे दक्षिणेश्वरे भक्तपरिवृतः
श्रीरामकृष्णः ।

भगवान् श्रीरामकृष्णो मणिलाल-तैलोक्य विश्वास-राम-
चन्द्रोपाध्याय-वलराम-नरेन्द्र-राखाल-प्रभृतिभिर्भक्तेः परि-
वृतो दक्षिणेश्वर कालीमन्दिर सन्निहिते गृहे तिष्ठत्यासनस्थः ।

व्यशीत्याधिकाष्टादश स्त्रीष्टाब्दीये (१८८३) जूनमासे
चतुर्थे दिवसे ज्यैष्ठे मासि कृष्णचतुर्दश्यां तिथौ फलहारिणी-
कालिका-पूजादिवसे सोमवारे सावित्रीचतुर्दश्यां तिथौ च
श्रीरामकृष्णदर्शनार्थमागच्छन्ति भक्ताः । अध्यापकस्तु पूर्वतन-
भट्टारकवारमारभ्यात्र निवसति । व्यतीतरात्रौ कात्यायन्यर्च-
नमासीत् । हरिप्रेमाविष्टः श्रीरामकृष्णस्तु नाट्यमन्दिरे कालि-
कायाः पुरतो दण्डायमानस्तुष्टाव । हे मातः,—

“ब्रजे कात्यायनी त्वं हि स्वर्गः पातालमेव च
धरा त्वं विष्णुरूपा त्वं महाविद्यास्त्वमेव च ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

अवतारा दश त्वं हि सर्वस्वं त्वं हि भूतले

नान्यागतिर्जगन्मातस्तातुमर्हसि बन्धनात् ।

प्रेमाब्धौ मग्नः श्रीरामकृष्णो गीतं गायं गायं मातरं कथयित्वा स्वगृहमागत्य खट्वायामुपविष्टः । अस्यां रात्रौ मध्यभागे मातृनाम कीर्तनमभूत् । सोमवारे प्रभाते बलरामोऽन्ये केचित् भक्ताश्चाजगमुः । फलहारिणीपूजाहेतोस्तैलौक्यप्रभृतयः (कालीमन्दिरस्य कर्त्तारः) कलत्र पुत्रादिना समागता उद्यानम् । नववटिका जाता दिवसस्य । स्मिताननः श्रीरामकृष्णो गङ्गापुरतः पश्चिम दिग्भागे धत्तुलाकारालिन्दे उपविष्टः । तत् सान्निध्ये अध्यापकः समुपस्थितः । क्रीडाव्याजेन श्रीरामकृष्ण राखालस्य भक्तस्य मस्तकमादाय स्वाङ्गुके स्थापितवान् । तत् क्रोडे राखालस्य सुष्ठु शयनमासीत् । कियन्तं दिवसं राखालं गोपालभावेन पश्यति परमहंस देवः । अनुचर धृतच्छत्रस्तैलौक्यस्तु कालिकां मातरं द्रष्टुं मन्दिरं गच्छति । तं दृष्ट्वा वदति श्रीरामकृष्णः क्रोडस्थं राखालं अये, उत्तिष्ठ इति । उपविष्टं श्रीरामकृष्णं तैलौक्यो ननाम ।

श्रीरामकृष्णः—(तैलौक्यम्) ह्यः कथमभिनयो नाभूत् ?

तैलौक्यः—नाट्यभिनयसाधनं यत्नतो न प्राप्तमिति ।

श्रीरामकृष्णः—वारान्तरे मैत्रं विधेयम् । यथानियमं वर्त्तितव्यम् ।

चतुर्थकथा

तैलोभ्यस्तु यथोचितमुक्त्वा गतवान् । क्रियत् क्षणान्तरं
विष्णुमन्दिरपूजकः श्रीशुक्तरामचट्टोपाध्याय आगतः । तं
सम्बोध्य प्राह देवः, हे राम, उक्तस्तैलोभ्यो मया, यत्
अस्मिन् घारे यथा अभिनयो नाभवत्-तथा येन पुनर्न स्यात् ।
किमिदं समीचीनमुक्तं मया ?

रामचट्टोपाध्यायः—महात्मन्, भवता समीचीनमुक्तं—
यथाविधि वंशपरम्परया विद्यते यत् तस्य तथाकरणं शोभनम् ।

श्रीरामकृष्णः—(वलरामं प्रति) अये, अद्यात्रभुङ्क्षु भोज-
नात् किञ्चित् पूर्वं श्रीरामकृष्णः स्वामवस्थां राख्ताल वलराम-
रामलाल-अध्यापकान् समुपस्थितान् भक्तान् कथयति ।

श्रीरामकृष्णः—हाजरा मां शास्ति, कथं तव तरुणेषु एतावत्
चिन्तनं भवति ? तच्छ्रुत्वा यानेन वलरामगृहं गच्छतःपथि
मम महती चिन्ता जाता । तत् उक्तं हे जगदम्बे, हाजरातु
वदति मां किमर्थं नरेन्द्रप्रभृतीन् तरुणान् चिन्तयसि ?
कथं वा ईश्वरध्यानं विहाय चिन्तनं ते ? इत्येवं निवेदयन्तं मां
सैव परा देवता मनुष्यरूपेण विराजते, शुद्धान्तःकरणे
च सा प्रतिभाति स्फुटामिति बोधयामास विश्वजननी ।
तथाभूतरूपं पश्यतो मम यदा समाधिर्विलुप्तः, तदा तद्वाक्य-

(१) हाजराख्यः कश्चित् ब्राह्मणः काली मन्दिरे श्रीराम-
कृष्णः निकषा निवसतिस्म ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

स्मरणात् जातक्रोधस्तमाह, रे मन्दबुद्धे, त्वत्तो मे मनो विषाद-
माप । पुनरप्यचिन्तयमहो, अयं स कथमिदं निगूढतत्त्वं वेत्-
स्यति ? न हि तस्य कश्चन अपराधः ।

श्रीरामकृष्णः—इमे भक्ताः साक्षात् नारायणरूपा इत्यहं
जाने, यदा प्रथमं दृष्टो नरेन्द्रो मया तदा स देहात्मबुद्धि विर-
हित इति मे मतिरासीत् । तद्वाक्षसि हस्तस्पर्शमात्रेण तस्य
बाह्यसंज्ञा लुप्ता चेतनामापन्नः स उक्तवान्, “अहो, मां त्वं
किमकरोः, पतरौ मम वत्तते” । यदुमल्लिकनाम्नः पुरुषस्य
गृहे तथैवावस्था जाता । ततस्तद्दर्शनाय शनैः शनैः व्याकुलता
मे वृद्धिमापन्ना । प्राणा मे अस्थिरा अभवन् । तेन भोलानाथाख्यं
कालीमन्दिरस्थं कर्मचारिणमपृच्छम्, अहो, कायस्थ कुलोद्भव-
नरेन्द्राय तरुणाय कथं मे मन उद्विग्नम् ? भोलानाथ उवाच,
“अस्यार्थो महाभारते वर्तते । लब्धसमाधेः पुरुषस्य मनो यदा
निम्नभूमिमाप्नोति तदा सत्त्वगुणोद्भवैः पुरुषैः सह विलसति ।
दैवी सम्पदमापन्नं लोकं द्रष्टुं तस्य मनो मुदमुपैति ।” एत-
च्छ्रुत्वा मे मनः शमं लेभे । अन्तरान्तरा तं द्रष्टुमरोदम् ।

श्रीरामकृष्णः—(विस्मितः सन्) अहो, मे पूर्वं कावस्था
जाता ? यदा प्रथमं तां दशामापन्न आसम्, तदा अहर्निश-
मिति ज्ञानं मे नासीत् कदा वा दिवाकरोःस्तमेति कदा वा
रात्रिरागच्छतीति मे न बोधः । सर्वे नरा ऊचुः—बभूव उन्मत्तो-

इयम् ततो बान्धवैः सस्पादितो मे विवाहः । उन्माद दशायां
चिन्ता जाता—पत्नी मे तथाभूताचरन्ती सती भोजनपाना-
दिना वर्तिष्यते । जगाम श्वशुरालयं, तत्रापि संकीर्तन-
मभूत् । वारमेकैकशोऽचिन्तयम्—किं मे भविष्यति ? पुनश्चावदम्
हे विश्वजननि ! स्वदेशीयो भूपालो यद्याद्वियेत मां तदा मे
विश्वासो जायेत इदं सत्यमिति । तेषु स्वेच्छयागत्य मया
संवादं चक्रुः ।

अहो ! अद्भुतावस्था शता ! मनाक् क्वचिद् वस्तुनिरीक्ष-
णेन मुहुर्मुहुर्भावि उदेति । साक्षादीश्वरीदृष्ट्या चतुर्दशवर्षीया-
सुन्दरी अर्चिता मया रजतमुद्रानिवेदेन च तां प्राणमम् ।
रामलीलाभिनयं द्रष्टुमगाम् । तत्र ये अभिनयकारिणः स्तान्
साक्षात् सीतारामलक्ष्मणविभीषणान् विभाव्य अपूजयम् । कुमारीं
चापूजयम्, तदानीं सा साक्षाद्देवी जगदम्बेत्युपलब्धं मया ।

“एकदा दक्षिणेश्वरे बकुल विटपिमूले नीलवस्त्रं परिधाना
काचित् रमणी दण्डायमानासीत् । तां दृष्ट्वा सीतादेवी एव सा
इति मे सहस्रैव मतिरुदियाय । तदा दण्डायमानां बालां
विस्मृत्य लङ्काया उद्ध ता सीता रामं निकषा यातीत्युपलब्धं
मया । दीर्घक्षणं विलुप्तवाह्यसंज्ञः समाधि मग्न आसम् ।

“अन्यच्च एकदा (कलिकता नगर्याम्) गडेरमाठ इत्याख्ये
प्रान्तरे व्योमयानं द्रष्टुमगाम् । तत्र जनतासीत् । तत्राकस्मात्

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

दृष्टिपथमुपेतं कमपि इन्द्राजपुत्रं त्रिभङ्गाकारेण वृक्षे संलम्बा-
ङ्गमवलोक्य सहसैव श्रीकृष्ण एवायमित्यनुभवतो मे समाधि-
र्बभूव ।

“किञ्च शिओडाख्ये स्थाने गोपालबालकानभोजयम्
तेषां हस्तेषु मिष्टान्नादिकं दत्त्वा तदुच्छिष्टानि मिष्टान्नानि अभु-
ञ्जम् । इमे साक्षात् ब्रजगोपाला एवेत्यपश्यम् ।

“मम तु तदानीं प्रायेण बाह्यसंज्ञा विलुप्तासीत् बाबुमथु-
रस्तु तद्गृहं जानवाजारख्यस्थानस्थं मां निनाय । तत्र कतिपय-
दिवसान् न्यवसम् । साक्षादेव जगद्म्वाया दास्यहमिति मे मति-
रासीत् । यथा बालकात् बालिकाया वा न त्रपन्ते केचित्, तथा
तद्गृहान्तः पुरचारिणीनां रमणीनां मां पश्यन्तीनां तृपा न बभूव ।

“अद्यापि मम यत्किञ्चिदासाद्य भाव उदेति । जपं कुर्वतो
राखालस्यौष्ठं कम्पमानं निरीक्ष्य गाढानुरागेण सहसैवेश्वर
भावस्फुरणेन विह्वलोऽभवम् ।

श्रीरामकृष्णस्तु पुनरपि प्रकृतिभावमाश्रित्य कथयति एकदा
कामपि प्रसिद्धां देवकीर्त्तनकारिणीं नटिं तदीयाभिनयस्यानुक-
रणमदर्शयम् । सा तु तथाविधं मदीयचेष्टितं युक्तमित्यनु-
मेने । कथमिदमवगतं सर्वं भवतेति विस्मयमप्याप । इदमुक्त्वा
तत्क्षणं नटकीर्त्तनं यथोचितं विदधे स देवः । तदवलोक्य
तत्रत्या भक्ताः सविस्मय मुञ्चैर्जहसुः ।

श्रीरामकृष्णः भोजनान्ते विश्रामेच्छया शेते तस्य नैव गाढसुषुप्तिः । परन्तु तन्द्रैवासीत् । श्रीमन्मणिलाल माल्लक-
स्तु (पुरातनब्राह्मसम्प्रदायवर्त्ती) आगत्य तं प्रणम्यासन-
माश्रितः । तदानीमपि शेते श्रीरामकृष्णः । मणिलालोऽन्तरा-
न्तरा पृच्छति । परमहंसदेवो निद्राजागरणयोरन्तरा तिष्ठन्
तमुत्तरेण प्रीणयति ।

मणिलालः शिवनाथो नित्यगोपालस्योत्तमावस्थेति पृंशसति ।
निद्रालेशवशश्च परमहंसदेवः शायं शायं पृच्छति,
अये ! हाजराख्यं पुरुषं ते किमिति वर्णयन्ति ? उन्निद्रः
समासीनः परमहंसदेवस्तस्य भवनाथस्य भावं भक्तिमधिकां
निरूपयति ।

श्रीरामकृष्णः—अहो, तस्य किमु तद्गत भावः ? कीर्तना-
रम्भतस्तस्य नेत्राभ्यां प्रेमाश्रुणः सम्भारो विगलति । स च
भवनाथः हरीशं दृष्ट्वैव तन्मयतां गतः । वदति च हरीशो गृहं
परित्यज्य अन्तरान्तरा वसत्यत्र तस्मात् सर्वथा सुखीति ।

अये, किमु भक्ति कारणम् ? भवनाथादीनां यूनां कुतो
भावोन्मेष इति चाध्यापकः पृच्छति परमहंसदेवः । अध्यापक-
स्तुष्णीमास्ते ।

श्रीरामकृष्णः—प्रत्यक्षत आकारस्याविशेषेऽपि मनुष्याणां
परमेश्वराजिज्ञासुरेक सदधिक स्तावदीश्वर जिज्ञासा सहित

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

प्रेमभक्तिः समृद्धोऽपरस्तयोः प्रथमस्तु माषगर्भपूपविशेष इवा-
थद्वितीयः खलु क्षीरसारगर्भपूपविशेषसमः । बहिः प्रत्यक्षस्य
विशेषाभावेऽपि विशेषस्तयोः स्पष्ट एव ।

सास्त्रतः श्रीरामकृष्णो भक्तेश्वरोऽभयं ददाति ।

श्रीरामकृष्णः—(अध्यापकम्) कश्चित् भीतो मन्यते नूनः
वद्धोऽहं, ज्ञानभक्ती मे न भविष्यतः । परन्तु तस्यापरस्य च
गुरुकृपाप्राप्तितो नश्यति भयम् । कस्याञ्चित् छागश्रेण्यां
काचित् व्याघ्री प्रादुर्भूता । तस्या उत्प्लवेन तद्गर्भस्थः शावको
निश्चक्राम । तेन व्याघ्री मृता । तच्छावकस्तु तत्र उवास । स च
शनैः शनैः वर्द्धिमापन्नोऽजादिवत् तृणादिकं भुञ्जानः छागकण्ठ-
ध्वनिं कुर्वन्नास्त । एकदा तच्छागश्रेण्यां व्याघ्र एकः प्रविष्टः । स
तस्यां श्रेण्यां दूर्वादिकं खादन्तं व्याघ्रशावकं दृष्ट्वा विस्मयं
लेभे । तेन च धावता स गृहीतः । बलेन धृतो व्याघ्रशिशुः छाग-
कण्ठध्वनिं कृत्वा ननाद । तथाभूताचरणेऽपि स व्याघ्रः बलेन
जवेन वा तमाकृष्य परिगृह्य च जलं निकषा निनाय । तत् स्थाने
तं निधाय उवाच, हे तृणखादक व्याघ्र, मत्तुल्यं पश्य जले ते
मुखम् । अपिच मांसमिदं खाद इत्युक्त्वा मांसभक्षणेऽनिच्छ-
तोऽपि तस्य बलेन मुखे किञ्चित् मांसं निधाय खादयामास
व्याघ्रः । प्रथमं स भ्रमेणानिच्छन्नपि रक्ताखादमुपलभ्य मांसं
चखाद । नवागत व्याघ्रस्तमुवाच सास्त्रतः त्वमवगच्छसि नवा ?

चतुर्थकथा

यथा हं तथा त्वमति ? अतस्त्वमागच्छ मया यथेच्छं वन-
विहाराय

“एवञ्च समुदितायां गुरुकृपायां नश्यांत भयम् सर्वं परं
गुरुरसौ कस्त्वं किमु च स्वरूपन्ते इति प्रबोधयांत । यस्यांत-
स्तोकमास्ति साधनाराधना लक्षणं तस्मै प्रबोधयति कृपया
गुरुरिदमिदमिति विशेषेण, तदा स साधकः स्वयमवगच्छति
किं सत् किञ्चासत्—ईश्वर एव सत्यः पुनरनित्यः संसार
इति ।

“कश्चित् धीवरो रात्रौ कस्मिंश्चिदुद्यानगते जलाशये
जालं वितत्य मीनानपहरति स्म । गृहस्थस्तदवगम्य भृत्यादिघर्षै-
रुद्यानं समन्ततोऽवरोधं ते च प्रदीपादिकं गृहीत्वा मीनाप-
हारिणं धीवरं मृगयामासुः । परन्तु धीवरस्तज्ज्ञात्वा जालं
विहाय अङ्गेषु भस्मानि मर्दयन् कस्मिंश्चित् विटपिमूले सन्यासि-
वत् छद्माकारेण तस्थौ । ते च महता परिश्रमेण सर्वतोऽन्विष्य
वृक्षमूले ध्यानमग्नं भस्मविलिप्ताङ्गं साधुवेशं तं ददृशुः । परेद्यु-
र्ग्रामवासिनस्तदुद्याने तं महान्तं कञ्चित् साधुमवगम्य फल-
मिष्टान्नादिकं गृहीत्वा समभ्यर्च्य नेमुः । किञ्च बहुरजत-
ताम्रमुद्रादिकमपि साधोः पुरत उपस्थापयामासुः । एतदवलोक्य
कैवर्त्तर्षी विस्मयं लेभे । अहो ! किमेतत् चित्रम् ! न ह्यहं साधु-
स्तथापि छद्मवेशिनं मां प्रति नराणामेतावाननुरागः ! यद्यहं

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

तत्त्वतः साधुर्भवेयम्, मम भगवल्लाभः स्यादवश्यमेवेत्यत्र नास्ति संशयलेशः साधनव्याजेनैव यद्येतावान् विवेको जातः कैव कथा सत्यसाधनस्य तेनेश्वर एव सत्योऽनित्योऽयं संसार इति उदेप्यति मतिर्मोक्षदा ।

कश्चित् भक्तो मनसा चिन्तयति, संसारोऽनित्यइति मत्वा धीवरस्तं त्याज्ये तु संसारे वर्तन्ते तेषां का गतिः स्यात् ? तेषां किं संसारत्यागोऽपेक्षणीयो वा ? तदा अहेतुकदयार्णवः श्रीरामकृष्णः सपदि वदति, कश्चित् शास्ता यदि (रोषवशात्) कर्मचारिणं कारागारे निक्षिपेत् तत्र स च कारागारबन्धन-जनितं दुःखमनुभवति । प्रत्युत यदा स कारागारात् मुक्तिं लभते, तदा स मुक्तः सन् किं राजमार्गे ताण्डवं कुर्वन् नृत्यति ? परन्तु पूर्ववत् वर्तनं यथा लभेत तथा चेष्टते । गुरु-प्रसाद लब्धगोधो जीवन्मुक्तः सन् संसारे स्थातुर्महति । एत-दुक्त्वा परमहंस देवः संसारिभ्योऽभयं ददौ ।

मणिलालः—(श्रीरामकृष्णं प्रति) उपासनाकाले कुत्र कथं वेश्वरं ध्यायेय ?

श्रीरामकृष्णः—हृदयमेव प्रसिद्धस्थानम्, तत्र ध्यानं कुर्याः ।

मणिलालस्तु ब्राह्ममतानुवर्त्ती निराकारवादी । तमभिलक्ष्य भाषते परहंसदेव । तत्त्वज्ञस्य कवीरस्य महती कथा तु-माता मे

चतुर्थकथा

सगुणेश्वरः; पिता मे ब्रह्म निर्गुणम् । क एव चन्द्रः क एव
निन्द्यश्च तुलादण्ड पात्रद्वयस्थितयोरेतयोः साम्यादिति ।

“हलधारी त्वहनि सगुणेश्वरं रात्रौ निर्गुणं ब्रह्म ध्यायतेस्म ।
सगुणे निर्गुणे वा श्रद्धा यथोचितावश्यकी । सा तु विद्येत चेत्
सगुणनिर्गुणयोर्नास्ति विशेषः ।

शम्भुमल्लिकनामा कश्चित् वाग्वाजारख्यस्थानात् पदयां
स्वोद्यानमाजगाम । अन्यः कश्चित् तमुवाच अहो ! एतावन्त-
दीर्घपथं यानेन विना ब्रजसि तेन ते सम्भवति च विपत् ।
श्रुत्वैतत् आखतवदनः शम्भुर्जगाद, भो, ईश्वरनाम-
कुर्वन् निर्गतोऽहं गृहात्, का मे विपत्तिः स्यात् ? विश्वासा-
विश्वास वलेन सर्वं घटते । पूर्वं भावोन्मत्ततादशायां मनसा-
चिन्तयममुं यदि पश्येयमसौ धनाध्यक्षो यदि मया लपेत्
तर्हि मे कल्पना सत्या स्यात् ? तद्दशायां या या वाच्छा मेऽभवत्
सैव सफला बभूव ।

प्रातःकालीन स्वप्नजातः भवति वास्तवमिति मतिः कुसंस्क-
रात् जायते इत्यतः पृच्छति अध्यापकः । मानसी घटना वास्तवी
भवति किमु ?

श्रीरामकृष्णः—न, तदानीं संकल्पजातः मेऽभवत् प्रत्यक्षम् ।
तदानीमीश्वरनाम कुर्वतो यथा यथा मे विश्वासस्तथा तथा—

श्रीरामकृष्णकथासृतम्

भवत् । (मणिलालं प्रति) सरलतोदारते विना विश्वासो नैव जायते इति जानीहि ।

“कोटरनेत्रता-पङ्क्वास्थिता नेत्रवक्रतेत्यादिकं कुलक्षण-
मङ्गानां येषां विद्यते तेषु विश्वासोऽज्ञसा नैव जायते ।”

सन्ध्यागता, परिचारिकया गृहं सधूयं विदधे । मणिलाल-
प्रभृतिषु गतेषु भक्तानामेकं द्रयं वा सास्त्रतं वर्तते । नीरवे
धूपिते गृहे श्रीरामकृष्णः खट्वायामुपविश्य विश्वजननीं चिन्त-
यति । तदा रामलालोऽध्यापकस्तु भूमिमधिवसतः ।

क्रियत्क्षणानन्तरं भगवतीनाम्नी दासी आगत्य दूरात्
परमहंसदेवं नमाम । स देवस्तामुपदेशनार्थमादिदेश । भग-
वती तु प्राचीना दासी बहून् वत्सरान् यावत् बाबु मथुरानाथ-
गृहे निवसति । तेन दीर्घकालं सा परिचिता । प्रथमे वयसि
तस्या स्वभावः क्लृप्त आसीत् । दयार्णवः पतितपावनः
श्रीरामकृष्णस्तदीयं प्राचीनवृत्तमालोचयितुमारेभे ।

श्रीरामकृष्णः—सास्त्रतं त्वमत्यधिकवयस्काऽसि, यत्त्वया
धनादिकमर्जितं तेन साधुवैष्णवादिकं सेवितं नवा ?

भगवती—(स्मितं कुर्वन्ती) कथं वा तद्वदेयम् ?

श्रीरामकृष्णः—किमु काशीवृन्दावनादिदर्शनं तेभूत् ?

भगवती—(ससङ्कोचमाह) कथं वा तद् वदेयम् ? मया

चतुर्थकथा

जलावतरण सोपानश्रेणिरेका निर्मिता, तत्र प्रस्तरे मम नामा-
ङ्कितमस्ति ।

श्रीरामकृष्णः—(सहर्षम्) अये किमुच्यते ?

भगवती—एवम्, तत्र श्रीमती भगवती दासीति नामाङ्कित-
मस्ति ।

श्रीरामकृष्णः—(स्मितं कुर्वन्) तत्तु भद्रमेव । भगवती तु
जातनिर्भया श्रीरामकृष्णपदद्वयं स्पृशन्ती ननाम । स्पर्शमात्रेण
यथा वृश्चिकदंशनेन मनुष्याः सचकिता जातोद्वेगा भवन्ति
दण्डायमानास्तथा श्रीरामकृष्णोऽस्थिरः सन् गोविन्द गोविन्दे-
ति नामोच्चारयन् उत्तस्थौ । अपिच दीर्घं विश्वसन् स्वगृहैकदेश-
तो जाह्नवीतोयमानीय भगवती स्पृष्टुं पाददेशं प्रक्षालितवान् ।
ये तु भक्ताः समुपस्थितास्ते सविस्मयाः सन्त इदमाकस्मिकं
व्यापारजातमेकाग्रदृष्ट्यावलोकयन्ति । दासी तु हतमाना
जीवन्मृतेवोपविष्टा । तामवलोक्य दयार्णवः पतितपावनः
श्रीरामकृष्णो दासीं संबोध्य करुणया गिरा कथयति तदीय
हृत्तापमपनेतुम् । अयि-भगवति, शृणु मे सङ्गीतम्—

मानसभ्रमरो मग्नः श्यामायाः शीपदाम्बुजे
कृष्णत्वमुभयोस्तुल्यमतश्चान्योन्य मिश्रणम् ।

पञ्चतत्त्वं तदालोकभयाद्दूरं पलायते,

कमलाकान्त एतत्तु वीक्ष्य मग्नः सुखाम्बुधौ ।

इत्यादिकम् (१)

(१) श्रीश्रीरामकृष्ण कथामृते द्वितीयभागे षष्ठखण्डस्याय-
मनुवादः ।

—००००००—

पञ्चमकथा

दक्षिणेश्वरे भक्तपरिवृतः श्रीरामकृष्णः

त्र्यशी यष्टादशशत ख्रीष्टाब्दीये जूनमासि पञ्चमदिवसे (इं १८-८३, ५ जून) अमावास्यायां तिथौ कालीमन्दिर सन्निहित गृहे श्रीरामकृष्ण उपविष्टः । भट्टारकवारे भक्तानां समागमो ह्यधिको भवति, नतु धारान्तरे । राखालस्तु श्रीरामकृष्णं निकषा निवसति । परमहंसदेवस्य गृहस्य सम्मुखालिन्दे हाजरा-नामा भक्त आसने उपविष्टः । सोमवारे रात्रौ कालीनाट्य-मन्दिरे श्रीकृष्णाभिनयो बभूव ।

मध्याह्नं भोजनानन्तरं श्रीरामकृष्णः स्वस्य प्रेमोन्मादा-वस्थामध्यापकं ज्ञापयति ।

श्रीरामकृष्णः—(अध्यापकं प्रति) अहो चित्रं कावस्था गता पूर्वम् ! नह्यत्र कालीमन्दिरे भोजनं विहितं मया । वराह-नगरं एडे^९दये नामग्रामं दक्षिणेश्वरग्रामञ्चासृच्छम् । भोजनार्थं सन् यथाकालं किमपि ब्राह्मण गृहं गत्वा तत्र नैव-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

किमपि वाक्यमवदम् । गृहस्था यदि पृच्छेयुर्मां किमर्थमिहा-
गतोसीति ? केवलं अत्तुमिच्छामीति वक्तुं निरचिनवम् ।

“एकदा मयोक्तं, हे बाबु मथुर, ईश्वरनामकीर्तनानु-
रागिणं ठम्कुरदेवेन्द्रं द्रष्टुमिच्छामि, त्वं नेष्यसि मां तद्गृहम् ?
स चाभिमानवशादामन्त्रणं विना न याति कस्यापि गृहम् । अतो-
ऽनिच्छया उवाच, “एवं पूर्वं विद्यालये देवेन्द्रेण सहाहमपठम् ।
सच मम सहाध्यायी । तात, त्वां तद्गृहं नेष्यामि ।”

अन्यच्च एकदा वाग्वाजारसन्निहितसेतुं निकषा दीन-
मुखोपाध्यायनामा कश्चित् भक्त ईश्वरपरायणो निवसतीति
श्रुत्वा मयोक्तं बाबु मथुर, तं द्रष्टुमिच्छामि । स च तथे-
वानिच्छन्नपि अश्वशकटेन नीतवान् मां, क्षुद्रतमं तद्गृहम्,
महायानागतं श्रेष्ठधनिनं दृष्ट्वा स लज्जितो बभूव । अस्माक-
मपि तथैव व्रीडा जाता । अपि च तद्दिने मुखोपाध्यायदीनस्य
पुत्रस्य उपनयनमासीत् । कुत्र वा प्रवेशयिष्यत्यस्मान् ? वयन्तु
पार्श्वगृहमुपवेशनार्थं गताः, तद्दृष्ट्वा कश्चित् निवारयन्
जगाद, ओ भो, मा गच्छत तद्गृहम्, स्त्रियस्तु तत्रोपविष्टाः ।
ततश्च पुनरप्यस्माकं संजाता त्रया । बाबुमथुरस्त्वागमनकाले
वभाषे मां तात, पुनश्च त्वदनुज्ञां न स्वीकुर्यामिति । तत्
श्रुत्वाहसम् ।

पञ्चमकथा

“कियत्पद्भुता दशा जाता कुमारसिनामा कश्चित् भोज-
नार्थमर्चनार्थञ्चा साधून् मामपि निमन्त्रयामास । तत्र गत्वा
बहवः साधवो दृष्टा मया । तत्रोपवेशनानन्तरं तेषां कश्चित्
साधुः मम परिचयं पप्रच्छ । तेन पृष्टः सन् किं बहुना परिचये-
नेति विभाव्य ततोऽपस्तृत्यान्यत्रोपविष्ट आसम् । पात्रासनादिना
साधूनां भोजनविधौ सम्पूर्णं सति तेषां भोजनासुखमनपेक्ष्य
स्वयं भोक्तुं प्रवृत्त आसम् । तथा दृष्ट्वा कश्चित् साधुरुक्त-
वान्—“अहो, कोऽसौ” ! तदीयं वचो दूरत एव श्रुतं मया ।

मध्याह्नवेला, पञ्चमघटिका जाता । परमहंस देवस्तु
गृहालिन्दसोपानोपर्युपविष्टः । तत्र राखाल-हाजरा-अध्या-
पकाश्च समुपस्थिताः । हाजराख्यस्य सोऽहंभावं मनसि निधाय
तमाह—

श्रीरामकृष्णः—सर्वं द्वन्द्वजातं निवृत्तं भवति यदि स एव
परमात्मा आस्तिकनारितकोत्तमाधमानित्यानित्यजगत्-सुषु-
प्त्यादिरूपेण सर्वातीरूपेण च वर्तते इति प्रत्यक्षविषयो
भवति ।

कस्यचित् कृषकस्य वृद्धावस्थायामेकः पुत्रो बभूव । सच तं
पुत्रं सादरमपालयत् । सादरपरिपालनेन शनैः शनैर्बालको
वृद्धिमाप । एकदा स कृषकः भूमिकर्षणकाले बार्त्तावहेन विज्ञा-
पितो यत्, तव पुत्रो व्याधिमापन्नस्तेनचोपतापेन दशान्तिमा

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

संजाता । अ त्वैतत् स क्षेत्राजीवः गृहमागत्य पुत्रं मृतं दृष्ट-
वान् । दुःखसंविज्ञा स्त्री तु भृशं रोदिति । परन्वेतदवलोकयतो-
ऽपि कृष्णकस्य न नेत्राश्चुजात विगलति । कलत्रन्तु स्वदुःखं
ख्यापयत् प्रतिवासिनमवोचत् । पश्य तावत्, प्रेष्टाय संपरेताय
पुत्राय अस्य (कृष्णकस्य) पत्युः कियदपि नयनवारि नैव न्यपतत् ।
ततो बहुक्षणानन्तरं कृष्णकः स्त्रियमुधाच, पुत्राय तस्मै कुतो
न अरुदं शृणु, ह्यः स्वप्नेऽहं राज्ञासम् तदा मे सप्त पुत्रा जाताः ।
ते च शनै रूपयौवनसम्पन्ना अध्ययनशीला धर्मपरायणा
बभूवुः । तद्दर्शनकाले मम निद्रापगता । ब्रूहि, किं तवैकस्मै
पुत्राय रोदिमि उत मम सप्त पुत्रेभ्यः ? ततश्चारोदनं मे ज्ञानिनां
मते यथा स्वप्नावस्था न वास्तवी किन्तु प्रातिभासिकी तथैव
जाग्रदवस्थापि ।

श्रीरामकृष्णः—ईश्वर एव कर्ता, तदिच्छया भवति
सर्वम् ।

हाजरा—परन्तु तत्त्वमिदं दुर्बोधमेव । भूकैलास वासिनं
कञ्चित् समध्यापन्नं साधुं बाह्यसंज्ञां प्रापयितुं लोकाः कदा
मृत्तिकायां प्रोथितवन्तः, कदाचित् जले निमज्जितवन्तः, कदा
वा तद्गान्धे तत्तललाकामययामासुः । एभिः प्रकारैस्तस्य
चेतना बभूव । परन्तु पूर्वोक्त विषमपीडनेन साधुः शरीरं
तत्याज । जनैरपि पीडितः स ईश्वरेच्छया देहं जहौ ।

पञ्चमकथा

श्रीरामकृष्णः—यो यत् कर्म कुर्वते स तत् फलं भुङ्क्ते ।
 अपित्वीश्वरेच्छया साधोः शरीरमपेतम् । दैद्यस्तु काचपात्रे
 मकरध्वजं नाम भेषजं निर्माति । मूर्त्तिकालितं किमपि पात्र
 मग्नौ स्थापयति । तत् काच पात्रान्तर्वर्त्ति सुवर्णमग्निना दग्धं
 द्रव्यान्तरेणैकीभूय मकरध्वजाख्यां लभते । सम्पन्ने मकरध्वजे
 चिकित्सको वहिरावरणं काचपात्रमपहाय तत्रत्यं मकरध्वजं
 परिगृह्णाति । तदानीं तत् काचपात्रेणालम् । तत् पात्रं नश्यतु
 तिष्ठतु वा । तथैव तस्य साधोर्वस्तु लाभोऽभूदिति सम्भाव्यते ।
 लोका मन्यन्ते साधुः पीडनेन मृत इति । भगवत् साक्षात्कारा
 नन्तरं देहेनालम् । शरीरं तिष्ठत्वपैतुवा नहि तेन काचित् हानि
 लाभोवा भक्तस्य ।

भूकैलास वासी साधुः समाधौ ममज्ज । समाधौ विभागोऽपि
 बहुधा वर्तते । हृषीकेशादागतेन समाधिमता केनापि साधुना
 साद्धं सारूप्यं गता मम समाधिदशा । समाधौ देहगतो
 वायुः कदाः पिपीलिकेव, कदा वा मर्कटः शाखातः शाखान्त
 न्तरमिव केवलं प्लवते, कालान्तरे तु महामीन इव भृशं
 क्रीडति । समाधिमानेव जनाति तदीयां गतिमुत्तमाम् । यत्र
 विलीयते विचित्रमिदं विश्वम् । समाधेरपगमे मातरं कामये-
 मात विधेहि हितं मे, रुचिरस्तुकथायामिति च । परसमाधेर-
 नन्तरमवतारादीनामेवावृत्तिर्न तु साधारणजनानां , तेषान्तु

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

चिराय निवृत्ति मुक्तिर्नाम गृहीत मनुजाकृतिरीश्वरो नामाव-
तारो विवृतजीवविमुक्ति कुञ्चिका हस्तो विश्वं विचरन् परस-
माधिमापन्नोऽपि पुनरायाति तथैव चेष्टते च जीवानां महते
हिताय ।

अध्यापकः—(स्वगतम्) श्रीरामकृष्णस्य हस्ते किमु मनुज
मुक्ति कुञ्चिका वर्तते ?

हाजरा—यस्य जनस्य तु तुष्यतीश्वरस्तस्य पुनरस्तु मास्तु
वावतारः ?

श्रीरामकृष्णः—(विहस्य) एवं, एवं, परिचित राज निवा-
सस्य राजपुरुषस्य वासस्थानं राजभृत्य चिन्तया कृतमिति
सत्यमेव ।

सन्ध्या समागता । मन्दिरादौ भवत्यारत्तिकम् । द्वादशशिव-
मन्दिरेषु राधाकान्तमन्दिरे भवतारिणीमन्दिरे च सुखावहः
शङ्खघण्टानिनादोऽश्रूयत । आरत्तिके समाप्ते श्रीरामकृष्णः
खगृहादागत्यावसदक्षिणालिन्दे । सर्वदिक्षु सान्द्रं तमः प्रति
भाति । स्थानविशेषे मन्दिरादौ प्रदीपा ज्वलन्ति । गङ्गासरसि
गगनस्य नीला प्रतिकृतिः प्रतिभाति । भावमग्नस्य श्रीरामकृष्णस्य
गाढानुरागेणान्तरान्तरा प्रणवोच्चारणं मातृ नाम कीर्तनञ्चास्त ।
निदाघतया गृहान्तरुष्मा वर्तते । तस्मादलिन्दमागतो देवः ।
केनापि भक्तेन प्रदत्ते महार्घ्यासने शायं शायं अहर्निशं

पञ्चमकथा

कालीपदसरोजध्यानानुकारी श्रीरामकृष्णो मृदु कथयति मणिना (अध्यापकस्यापरनाम) भक्तेन सह ।

श्रीरामकृष्णः—अहो ! ईश्वरः प्रत्यक्षविषयो भवति । अमुष्य जनस्य तु तद्दर्शनमभूदिति, यं कमपि मा वद । तत्तथा भवतु । तव किमु सगुणेश्वरे निर्गुणे ब्रह्मणि वा रुचिर्जायते ?

मणिः—(ससम्मानम्) मह्यं निर्गुणं ब्रह्म रोचते परन्तु साम्प्रतं शनैःशनैः एकमेव बहुधा भातीति मतिरेष्यतीति सम्भावयामि ।

श्रीरामकृष्णः—त्वमेकदा मतिशीलाख्य जनस्य हृदं वेल-घोराख्यस्थानं गतः मां प्रापय । तत्र हृदे बहवो मत्स्या वर्तन्ते । तत्र भर्जिततण्डुलानि विक्षिप्तानि भोक्तुमागच्छन्ति मीनाः । क्रीडतो मीनान् दृष्ट्वानन्दो जायेत । अहो चित्तम् ! यथा सच्चिदानन्दसागरे अत्मरूपो मीनः क्रीडति । मत्स्यान् तानवलोक्य तव मतिर्भविष्यति, यत् स्रोतसि मुक्ता मीना इव मुक्तास्ते प्राणाः विजने प्रान्तरे भावमैशं लभन्ते इति युक्तम् ।

तल्लाभाय साधना अपेक्षिता । पुरस्तात् कठोरसाधनं विहितं मया । बिल्ववृक्षमूले बहुविधानि साधनानि कृतानि । तत्र विटपिमूले निपतन् रुद्रब्रह्मं याचे हे जगद्गुरु, आविर्भूय मह्यं दर्शनं देहीति । तदानीं रुद्रतो मम नेत्राश्रुभिर्विगलितैः गात्रं प्लावितमभूत् ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

मणिः—भवता महता परिश्रमेण बहूनि साधनानि कृतानि । इतरेषां जनानां कथमञ्जसा तत् साक्षात्कारो घटिष्यते ? नह्यङ्गुलि परिश्रमणेन गृहं सर्वथा वृत्तिवृत्तं भवेत् ।

श्रीरामकृष्णः—(विहस्य) अमृतनामा कश्चित् भक्तोऽवदत् । एकोऽपि जनो यद्यग्निं प्रज्वालयेत् दीप्तिमन्तं तं जातवेदसमन्ये दशजनाः सेवन्ते । किञ्च लीलानुवत्त न हि तत्त्वप्रत्यक्षोत्तरं प्रीतये प्रभवति । अस्यन्या काचित् वाणी, नित्यं समनुप्राप्य लीला विलासनमुत्तमम् ।

मणिः—भवतोऽस्तम्, लीला तु विलासायेति ।

श्रीरामकृष्णः—न ह्येवम् । लीलापि सत्या । अन्यच्चात्रागमनकाले कियदुपायन पाणिस्त्वमागच्छेः ।

“स्वस्यैव कथनं नैव शोभनं, ततोऽभिमानो जायते । अधरसेन भक्तमुवाचैतत्, ताम्रमुद्रया किञ्चित् द्रव्यमानयेमाम् । भवनाथञ्चापि ताम्रमुद्रया क्रीतं ताम्बूलमानयेरिति वभाषे । त्वया किमु परिलक्ष्यते भवनाथस्य किदृशी भक्तिः प्रादुर्भूता । भवनाथ नरेन्द्रौ नारीनराविव । नरेन्द्रस्यानुगो भवनाथः केन चित् यानेन नरेन्द्रमानय मदन्तिके खाद्यद्रव्यञ्च । तेन कल्याणमुपचयमेष्यति ।

“ज्ञानवतां ज्ञानमार्गः भक्तिमतां भक्तिमार्गश्चेति ।” द्वयमपि पथशब्दवाच्यम् । भक्तिवर्त्मनि बहुलमनुष्ठानादिकमपे-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

क्षन्ते । ज्ञानपथे तु अननुष्ठान जनितं कल्मषं ज्ञानाग्निः प्रद-
हति । यथा प्रदीताग्नौ रम्भावृक्षस्यापि भवति भस्मीभावः ।
ज्ञानिनां मार्गस्तु तत्त्व निर्णयकरः कठोर एव । तत्त्वनिर्णयार्थिनोऽ-
पि कदाचित् नास्तिकता उदेति । अनन्यमनसो भक्तस्य तु
नास्तिकभावोदयेऽपि कदाचित् न तेन हीयते ईश्वरोपासना ।
यस्य पितृपितामहादयो भूमिकर्षका आसन्, कुत्रापि दर्पे
अनावृष्टितः शस्याद्यनुत्पादेऽपि स न त्यजति क्षेत्रजीविकाम् ।”

श्रीरामकृष्णः—उपवर्होपरि शीर्षे निधाय शायं शायं कथ-
यति । अन्तरा मणिमवदत् मम पादे वेदना संजाता पादसेवनं
कुरु । सच्चं मणिरहैतुकदयार्णवश्रीरामकृष्णस्य पादपद्म-
सेवमानः तत् मुखपद्म विनिस्तुतं वेदध्वनिं शुश्राव । (१)

श्रीरामकृष्णकथामृते द्वितीयभागे सप्तमखण्डस्यानुवादः ।

पष्ठ कथा

दक्षिणेश्वरे पण्डित शशधरादिना सह श्रीरामकृष्णः ।

चतुरशीत्यधिकाष्टादशशत-श्रीष्टाद्वीये जून मासि-त्रिंशदि-
वसे (इ. १८८४ ता ३ जून) सोमवारे अपराह्ण चतुर्थघटिकायां
स्वगृहे भक्तादि परिबृते भूमावासने उपविष्टः सन् श्रीराम-
कृष्णः समागतेन पण्डित शशधरेण साङ्गं कथयति । पण्डितः
शशधरस्तद्व्रजः श्रीरामन् भूधरचट्टोपाध्यायश्च समागतौ ।
पण्डित शशधरस्तु भ्रातुर्गृहे ठन्ठनियानामकस्थाने कलिकाता-
नगर्यां निवसति । षड्दिनेभ्यः पूर्वं श्रीरथयात्रादिवसे कलिकाता-
नगर्यां तद्गृहे तेन सहालापः समजनि । पुनश्चाद्यागतः
पण्डितः ।

पण्डितशशधरस्तु शास्त्रज्ञो ज्ञानयोगावलम्बी च । तेन
श्रीरामकृष्णस्तं ज्ञापयति यस्येव नित्यत्वं तस्येव लीला-य एवा-
खण्डसच्चिदानन्दः स एव लीलायै बहूनि रूपाणि स्वीकरोति ।
एवमच्युतोद्धारकथां ब्रुवन् गतब्रह्मसंज्ञो भावमग्नचेताः
पुनरपि तं प्रवदति । तात, ब्रह्म सुमेखदचलम् किन्तु अचलं
तत् चलत्यपि ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

पुनरपि प्रेमानन्दमत्तो निन्दितगन्धर्वकण्ठः श्रीरामकृष्णो
गायति—

कोऽद्धा विवेद रुद्राणीं, पङ् दर्शनं सुदु-
र्लभामित्यादि— (उक्तं द्वितीयकथायाम्)
शिवो यस्या जपज्ञानं न मृतो विषयानतः ।
कन्यासौ नैव सामान्या तन्मातापि महीयसी ॥
कटाक्षेणैव कुरुते जन्मस्थितिं लयं भुवः ।
या ब्रह्माण्डमशेषञ्च स्वकुक्षौ स्थापयत्यपि ॥
विपन्ना विबुधा यस्याद्वयं शरणं गताः ।
देव देवो महादेवो यत्पादतलमाश्रितः ॥

न केवलं शिवस्यासौ सती माता नमस्यते ।
महाकालेन दिग्वासा हन्ति शत्रून् विशेषतः ॥
चित्तं तदधिकं नाम महाकालस्य वक्षसि ।
संस्थिता साच निर्विकित प्रसादो मातुरुत्कटा ॥
सर्वा लीलेति चित्तं त्वं सावधानं यतस्व तत् ।
तेन ते भविता बुद्धिः शुद्धा कल्याण कारिणी ॥

सुरापी न सुरापायी जयकालीति सम्बद्धं
मातृनाममदोन्मत्तो निन्दितो मद्यपायिभिः ॥

षष्ठकथा

ज्ञान शौण्डिक योगान्ये मत्तः चित्तं प्रवृत्तितो ।
मूलमन्त्राख्य यन्त्रासं तारानाम विशोधितम् ।
यत् पिबेत्तत् सुरापस्य चतुर्वर्गः करस्थितः ।

चिन्तयाज्ञः मनः श्यामारत्नमत्यन्त दुर्लभम् ।
तत् पादाब्जे चिरं चित्त न्यासश्चात्यन्त दुर्घटः ।
दुःसम्पादः शिवस्यापि सुलभस्ते कथमवेत् ।

श्यामापदाकाश गतः
मनः पलं प्रधावति ।
मन्दवातेन पापेन
झिटित्युपगतं भुवम् ॥

चिन्तामय्याः शिक्षितेन जन्मन्यत्र सुचिन्तितम् ।
यत्र नास्ति निशाप्राप्तस्तदेशीयो जनो मया ॥
सन्ध्या वन्धीकृता सन्ध्या दिनयोरप्यभेदतः ।

निर्भयाय पदायाहः दत्त्वा प्रणान् यमादपि ।
गतभीतिर्महामन्त्रं कालिनाम निवद्धवान् ॥
स्वशिखायान्तथा देहं विक्रीयाहः भवापणौ ।
क्रीतवानुत्तमं द्रव्यं दुर्गानाम भवापहम् ॥
स्थापितो हृदये कालीनामकल्पतर्दमया ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

यमाय दर्शनीयोऽसौ मम संग्राहकाय तु ॥
 दूरीकृता देहगता दुर्जनाः पडह पुनः ।
 दुर्गेति संस्मरन् यात्रां विधाय स इति प्रियः ॥
 रामप्रसादो निर्वक्ति मातुरत्यन्त सेवकः ॥

मनः स्वस्मिन् सुखं तिष्ठ
 मा याहि त्वं गृहान्तरम् ।
 यदिच्छसि तदेवाप्य सन्धेहि पुरमान्तरम् ॥
 मोक्षदोऽहमकुण्ठः सन् शुद्धां भक्तितु कुण्ठया ।
 दित्तुरस्मि स मे भक्तः सेव्यः सर्वैर्जगज्जयी ॥
 वृन्दारण्ये न चान्यत्र गोपगोपीगता हि सा ।
 शुद्धा भक्तिस्तयावद्धे नन्दस्याज्ञां स्वमस्तके ।
 बहामहं पितृबुद्ध्या गेहे तस्य विशेषतः ॥

श्रीरामकृष्णो गीतं परिसमाप्य कथाव्याजेन तमुपदिशति ।
 श्रीरामकृष्ण—(पण्डितं प्रति) वेदादि शास्त्राणि बहूनि
 सन्ति । किन्तु साधनं तपस्याञ्च विना ईश्वर प्राप्तिर्न घटते ।
 “किञ्च-शास्त्रनिहितमर्थजातं विज्ञाय तदुचितानि कर्माणि
 कर्तव्यानि । यथा कश्चित् जनः पञ्च पुष्कल मिष्टान्नमेकं वस्त्र-
 ञ्चेत्यादि संवादं पूर्णं पत्रं प्रेषयामास ! परन्तु पत्रं प्राप्तोऽपि स

पत्रस्य हस्तच्युततया पत्रस्थापनस्था नमिसरणेन च पत्रार्थं न विवेद । पुनश्च प्रदीपं गृहीत्वा महता प्रयासेनान्विष्य च तत् प्राप्य तदर्थमवधार्य तत्याज, यतस्तदा पत्रेणालम् । प्रयोजनन्तु पत्रार्थस्यैव ।

“पठनात् श्रवणं श्रेयस्ततो दर्शनं श्रेयस्तरम् । गुरुमुखात् साधुमुखाद्वा श्रवणं धारणामधिकां जनयति तादृश श्रवणेन शास्त्रीयासारांशस्य वर्जनार्थं न मनोयोगापेक्षा । हनुमान-वदत् भ्रातः, केवलं रामं विना नक्षत्रार्तिथ्यादिकं न जानामि ।

“श्रवणात् साक्षात्कारो महीयान् । यत् साक्षात्कारेण संशयोऽपैति । शास्त्रेषु सन्ति बहवः पदार्थाः । परन्तु ईश्वर पादपद्मे भक्तिं चित्तशुद्धिञ्च विनैव विफलमेव सर्वम् । यथा पञ्जिकायां लिखितमस्ति विंशतक मितं जलं-किन्तु पञ्जिकानिष्पेषणात् ततो नैकोऽपि जलकणो निःसरति ।

“यावदीश्वरसाक्षात्कारो न जायते, तावदेव हि शास्त्रविचरणावुद्धिरुदेति । यावद् भृङ्गा पुष्पमधु न पिबन्ति, तावदेव हि तेषां गुञ्जनानि । परन्तु तेषां मधुपानोत्तरकालं यथा कदाचित् स्फुटध्वनिरतिरुचिरा प्रादुर्भवति । मदि रामतस्य जनस्य जय-कालीतिध्वनिरुदेति, तथेश्वरप्रत्यक्षोत्तरं केवलमीश्वरवार्ता परमानन्द दात्रीं निर्वक्ति ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

“ज्ञानी तु नेति नेतीति सर्वप्रतिषेधबुद्ध्या यमानन्दमनुभवति, तद्ग्रहं । ज्ञानिनः स्वभावस्तु विधिनिषेधादि नियमानुसारेण हि वर्तते । कश्चिदेकदा मां चानकनाम स्थानं निनाय । तत् बहवः साधवो दृष्टाः । तेषां साधूनां कश्चित् वस्तुं सीव्यतिस्म (सर्वेषां हास्यम्) । अस्मान् दृष्ट्वा वस्त्रसीवनं विहाय पादोपरि पादं निधायास्माभिः सह कथयामास । (सर्वेषां हास्यम्) ईश्वरीय-क्रथां प्रश्नं विना नैव कथयन्ति ज्ञानिनः । आदौ आगच्छन्तं लोकं दृष्ट्वा प्रक्षयन्ति, भो कुशला ते सर्वमिति ।

“किन्तु विज्ञानिनः स्वभावो भवति ततो भिन्न एव । तथाहि विज्ञानी उपरतेन्द्रिय उदासीनः स्थूलित वस्त्रः कदाचित् कक्षगतवस्तु वा बालकतुल्यः ।

“अरणिमात्रे निहितो वह्निरिति प्रमावदस्त्येवेश्वर इति प्रमा यस्य स एव ज्ञानी । किन्तु विज्ञानिनो बोधस्तु ततोऽधिकः । यतः स हि अनलं दारुगतं मत्वा तेनान्नं पक्त्वा भुक्त्वा च बलमापन्नः सन् भवति विज्ञानी । स तु घृणालज्जामानापमान-मोह-दम्भ-द्वेष-पैशुन्याद्यष्टपाशरहितः कामक्रोधाद्याभासमात्रं मनुसरन् तिष्ठति ।”

पण्डितः—“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः”

श्रीरामकृष्णः—एवम्, एकदा कश्चिदर्णवपोतः सागरं चलन् नातिदूरस्थस्य चुम्बकशैलस्य समाकर्षणात् प्रस्खल-

ल्लोहकीलको बभूव ।

“एकदा कृष्णकिशोरस्य गृहः प्रातः मां स पप्रच्छ, किं मयि तास्वूलं भुङ्क्ते ? भयोक्तः, यथारुचि तास्वूलं भुञ्जीय, दर्पणे मुखं पश्येय, सहस्र कन्याभिर्विवस्त्रः सन् नृत्येयम् । तदानीं कृष्णकिशोरस्य पत्नी कृष्णकिशोरं तिरस्कुर्वती वभाषे, “किमुक्तवान् परमहंसदेवम् । किं कथयसि त्वम् ?

“एतदवस्थायां (समाधेरुत्तरकालः जीवन्मुक्तौ) काम-क्रोधादिकं विनश्यति । प्राकृतजनस्येव तस्य देहः प्रतिभाति, परन्तु तदन्तःकरणं निर्मलं वर्तते ।”

कश्चित् भक्तः—ईश्वर-साक्षात्कारोत्तरं देहो वर्तते न वा ?

श्रीरामकृष्णः—कस्यचित् लोकसंग्रहाय देहो वर्तते—गङ्गा-स्नानात् पापं विनश्यति, तेन च मुक्तिरुत्पद्यते, किन्तु नेत्र-राहित्यं नापैति । पावजनितः भोगयोग्यः जन्मजातः न भवति । कुलाल भ्रमिवदवशिष्टमवश्यं क्षीयते । तदानीं काम क्रोधादीनां दाहे शरीरं प्रारब्ध कर्मनिष्पत्तये तिष्ठति ।

पण्डितः—तत्तु देहमूलं संस्कार इति कथ्यते ।

श्रीरामकृष्णः—विज्ञानी तु सदैवेश्वरं पश्यन्नुदासीनतामु-पैति । स च नेत्रे निर्मलयन्नपि आत्मानं पश्यति । कदाचिद्वा सच्चिदानन्दतो गुणमयीं लीलां कदाचित् लीलाया नित्यतामा-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

कामति ।

पण्डितः—अस्यार्थः सम्यक् नावगतः ।

श्रीरामकृष्णः—स तु नेतीति नेतीति चतुर्विंशति तत्त्व प्रति-
षेधेन नित्याखण्ड सच्चिदानन्दमवधारयति । पुनश्च तद्भूमि-
मारूढोऽपि सच्चिदानन्दमेव जीव जगच्चतुर्विंशति तत्त्वजातमि-
त्यनुभवति ।

“क्षीराद् दधि. ततो मथितात् नवनीतं जायते । नवनीता-
दनन्तरं बोधस्तु तक्रादेव नवनीतं नवनीतमेव तक्रमिति ।
कार्यकारणयोरभेदात् ”

पण्डितः—(भूधरं प्रति) अयमर्थो ज्ञातो नवा ? दुर्विज्ञेय
मेतत् ।

श्रीरामकृष्णः—पुनश्च विज्ञापयति । नवनीतेन कार्यरूपेण
कारणरूपं तक्रं प्रतिपादितम् कारण सत्तया कार्य सत्तेव
कार्यं सत्तयापि कारणसत्ता प्रतीयते ।

“हैयङ्गवीनं विहाय तक्रं, तक्रं विहाय हैयङ्गवीनं चिन्त-
यितुमशक्यम्, यस्तक्रं विना न वनीतं न भवति । तथैव नित्या-
भ्युपगमे लीलावश्यमभ्युपगन्तव्या । सोपानारोहावरोहवत् ।
सगुणनिर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारोत्तरकालं तथाभूतावस्था जायते ।
साकारस्तु चिन्मयरूपः, निराकारस्त्वखण्ड सच्चिदा-

नन्दः ।

इदं सर्वं यदयमात्मेति जानन् विज्ञानी कृत कृत्यो भवति,
तदानीमिदं जगत्तु आनन्दागारं प्रतीयते अयं संसारो भ्रम-
स्थानमिति वदति ज्ञानी । रामप्रसादनामा भक्तः कवि
भूमागारमयमित्यवादीत् । केनचित् तत्प्रत्युत्तरव्याजेनद-
मुक्तम्—

आनन्दमय संसारे सर्वदैव सुखं लभे,
मिषग् बुद्धिर्न ते भाति वेत्सि सामान्यतो यतः ।
कुटीरं हि सुखस्यायं संसार सर्ववैभवः,
जनकस्तु महातेजा राजेह च परतच्च ।
सुखोपायं सुसम्पाद्य सुखं दुग्धमिवापयौ ।

(सर्वेषां हास्यम्)

“विज्ञानी तु ब्रह्मानन्दं विशेषेण बहुधा निरन्तरं पिबति ।
यथा—केनचित् दुग्धं-श्रुतं केनचित् तद्दृष्टं, केनचित् तत्
पीतम्, एवं ब्रह्मोपलब्ध्यविशेषेऽपि विज्ञानी निपीय दुग्धं
लब्धानन्दः सहर्षो भवति बलवान् ।”

श्रीरामकृष्णस्तु तूष्णीमास्ते कियत्क्षणम् । पण्डितस्तु
दक्षिण पूर्वलिन्दे तात्रकूटं पातुं प्रतस्थे । ततः प्रत्यावृत्तः
पण्डितो भूमावासने उपविष्टः । श्रीरामकृष्णस्तु शुद्धखट्वायामु-
पविष्टः सन् कथयतीति ।

श्रीरामकृष्णकथानृतम्

श्रीरामकृष्णः—(पण्डितमाह) आनन्दस्त्रिविधः—विषया-
नन्द-भजनानन्द-ब्रह्मानन्द भेदात् कामिनी कनकादीनां, भोग-
जन्यो य आनन्दः स विषयानन्दः । तत्र हि विषयसुखे प्रायेण
सर्वे सक्तताः । ईश्वरगुणनामानि कुर्वतां य आनन्दः स भजना-
नन्दः । परमात्मसाक्षात्कारादुत्तरं य आनन्दः स ब्रह्मानन्दः ।
ब्रह्मानन्द लाभान्तरसृषीणां यथेच्छमाचरणं युज्यते ।

“श्रीचैतन्यदेवस्य बाह्यदशाद्धं बाह्यदशान्तर्दशाभेदेन
त्रिविधावस्था जाता । यदा बाह्यदशमापन्नः श्रीचैतन्यस्तदा
ईश्वरनामगुणकीर्तनानि विधातुं समर्थ आसीत् । अद्धं बाह्य-
दशा नाम यदा तस्य बहिर्विषये स्वल्पचेतना जायते । भगवत्-
साक्षात्कारो यदा समाधौ तदास्यादन्तर्दशेति ।”

हाजरा—(पण्डितं प्रति) एतेन सर्वसंशयास्तिरोहिताः
किमु ?

श्रीरामकृष्णः—(पण्डित माह) यत्र मनोनाश स्तत्रैव समाधि-
रिति कथ्यते । यत्र समूलमहमिका दूरमुपैति, तत्रैव जडसमाधि-
रिति, स च भवति ज्ञानिनः । यत्र सेव्यसेवकास्वाद्यास्वादकरस-
रसिकभावमात्रं विराजते, स एव चेतन समाधिरित्युच्यते । एष
समाधिर्भक्तियोगावलम्बितो जायते । शर्कराभोजने प्रीतिर्नतु
तदाकारप्राप्तौ इति तस्याशयः ।

षष्ठकथा

पण्डितः—यदि स (परमात्मा) अहमिकां (कस्यचित्) समूलं विलापयेत् शर्करात्मकं प्रापयेत् तदा तस्य किं भवेत् ?

श्रीरामकृष्णः—(विहस्य) इहाभिप्रायं विभज्य प्रकाशय ।
मातः कौशल्ये तवाकूतं प्रकटय चारमेकम् । (सर्वेषां हास्यम्)
शास्त्रैः किमु सनकसनातन सनन्द सनत्कुमार नारदादयो न प्रति-
पादिताः ।

पण्डितः—एवं ते शास्त्रतो विज्ञेया एव ।

श्रीरामकृष्णः—त्वया श्रीमद्भागवतमधीतं न वा ?

पण्डितः—तस्य कियदंशमधीतवान् नतु सम्पूर्णम् ।

श्रीरामकृष्णः—स चेश्वरो दयामयः कल्पतरुवि सर्वाभीष्ट-
प्रदः । तं प्रार्थय । यदा यत् यो वाञ्छति तदा तस्य तत् पूरयति
स भगवान् । कमीश्वरो भक्तस्य मनोरथं न पूरयेदिति ?

पण्डितः—पूर्वमेतत् सम्यक् न विभावितम् सास्त्रतं बुध्यते
मया विभक्तवाक्येन तदभवताम् ।

श्रीरामकृष्णः—ब्रह्मज्ञान लाभानन्तमीश्वरेच्छया योऽह-
ङ्कार लेशो विद्यते सतु भक्तोऽहमित्याकारो विद्यावृत्ति विशेष
इत्युच्यते सिद्धः । तेन इमामनन्तलीलामास्वादयति स ज्ञानी ।
घर्षितमूषलचूर्णविशेषेणैरकावन यदुकुल ध्वंसश्च भवतः । तस्मात्
लोक संग्रहार्थं विद्यावृत्तिं न जहाति ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

“कथयस्तु भीताः । पुनः पुनो जनिमृत्यादिभ्यो विशङ्कमानास्ते-
मुक्तिमिच्छन्ति । येन केन प्रकारेण भवसागरमतिक्रम्य न पुन-
रावर्त्तमह इति तेषामाशयः । प्लवमाने क्षुद्रकाष्ठखण्डे यदि
विदङ्गमो निवसति तेन काष्ठखण्डं निमज्जति क्षुद्रत्वात् । करपत्र-
विदार्यमाणे सुमहति वृक्षे स्वयमेव प्रवहति सति तमाश्रिताः
प्राणिनः सुखं तिष्ठन्ति न च वृक्षस्य कियदप्यधोगमनं भवति ।
यथावा धूम्रपोतः स्वगर्भस्थान् लोकान् बहून् निर्विघ्नं सागरम-
तिक्रामति ।

“ऋषिषु मुख्या विज्ञानिनो नारदाद्याचार्या यथेच्छं कर्तु-
मर्हन्ति । यथा निपुण क्रीडनदक्षा अक्षदेवनेषु पञ्चाङ्गान् षड-
ङ्गान्वा प्रयोजनमक्षैः सम्पादयन्ति, तथाङ्गपातदक्षास्ते केशानू-
द्ध्वोष्टगतानन्तरान्तरा सुखं मर्दयन्ति । ज्ञानमात्रापरा ज्ञानि-
नस्तु भयशीला । यथा नैपुण्यहीना अक्ष क्रीडारता अक्षदेवनेषु येन केन
प्रकारेण वारमेकं विजयं प्राप्ताः सन्तः कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते
न पुनः क्रीडितुमिच्छन्ति । विज्ञानी तु विगतभयलेशः सगुण-
निर्गुणोभयप्रत्यक्षकृत् कृतसञ्वादो लब्धब्रह्मानन्दः सर्वेषां साध-
कानामुत्तमः । स च सच्चिदानन्दं विचित्य तत्र विलयं गतोऽपि
आनन्दित चित्तो भवति, अज्ञात विलये लीलावस्थितश्च प्रमोद-
मुपैति । ज्ञानीतु नेतीति विचारयन् स्वप्नमिव पश्यति निःसारं

सर्वम् । मम हि भुजयोः परिवर्जनात् सर्वसंग्रहः फलतो लीलायां
नित्यबोधसुखे ब्रह्मणि वासस्थानं केवलं सुखाय ।

श्रूयतामाख्यायिका— एकदा काचित् वैवाहिका अपरां
वैवाहिकां ययौ । तत्र सा विचित्रान् क्षौमतन्तून् वयतिस्म ।
आगतां वैवाहिकामवलोक्य प्रमोदिता सती वभाषे, हे वैवाहिके,
तवागमनेनात्यन्तमनन्दो मे जातः । त्वदर्थं मिष्टान्नमानेतुं
गच्छामिहृष्टमित्युक्त्वा सा गता । अत्रान्तरे अन्या वैवा-
हिका विचित्रान् क्षौमतन्तून् निरीक्ष्य लोभवशात् तदस्य कञ्चित्
तन्तुस्तवकमेकमपहत्य तमपह्नेतुं स्वकक्षं प्रापितवती । अपरा तु
मिष्टान्नमानीय परमोत्साहेन तां भोजयन्ती तन्तून् ददर्श । सा
तु तन्तुस्तवकमेकमपहतं बाहुमूले सङ्गोपितञ्चेति, तत् तन्तुग्रह-
णार्थं चातुर्येण सव्याजमवादीत्, हे वैवाहिके, बहुदिनान्तरं
तव दर्शनात् महानन्दो जातः । अतः परमसुखयोगात् शुभदिने
परस्परं नर्तुमिच्छामः । सा चोक्तवती, तत्तथास्तु तथैव ममापि
तव दर्शनादानन्दः संजातः । ततस्ते ननृततुः । नृत्यदशायां नवा-
गता वैवाहिका स्मभुजमेकमुत्थाप्य नृत्यपरेति समीक्ष्य उवत-
वत्यापरा, हे वैवाहिके, बाहुद्वयमूर्ध्वं नीत्वा भुजाभ्यां परिरभ्य
नृत्याबोध्य महानन्दत्वात् । तत्रापि सा हस्तैकेनापहतं तं
संगोप्य हस्तान्तरेण ननर्त्त । तदापरा वैवाहिका जगाद, न हि

श्रीरामकृष्णकथाभृतम्

तथाभूतं नटनं शोभनं ते । यथाहं बाहुद्वयमुत्थाप्य नृत्यामि,
तथा त्वमपि कुरु । तथापि सा हसन्ती तन्तूनं हस्तैकेन संगोप्य
हस्तान्तरेण नटन्ती अब्रवीत्, हे वैवाहिके, यो यथा वेत्ति, स
तथा नृत्यति, तथाभूता नाहं कश्चन्यस्तहस्ता । किन्तु मुक्तो मे
हस्तयोगस्ततो नर्मयोऽकुतम्भयोऽतो वेदान्तविचारणां नित्य-
लीलाञ्च स्वीकरोमि ।”

येषान्तु मुक्तिसम्मानेच्छा तेषां सर्वार्थपरित्यागात्मक-
मुक्तोन्नतकरयोगो न सम्भवति । न च नित्यां लीलामादातुं
स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति ते । अपिच बन्धनजनितं भयमस्ति
तेषाम् । विज्ञानिनान्तु कुतोऽपि भयं नास्तीति किं श्रीरामकृष्ण-
स्याकृतम् ?

श्रीरामकृष्णः—एकदा केशवचन्द्रमधदम्, हे केशव, अह-
मिका त्यागं विना कुतः परमार्थ लाभः ? अतः परित्यागस्तस्य
विधेयः तदाकर्ण्य स मामिदमाह, हे महात्मन् ! तत्त्यागे तु
मम सम्प्रदायस्यास्तित्वं न स्यास्यति । तदावृत्तमविद्यावृत्ति-
रूपा या अहमिका सैव त्याज्या, न तु विद्यावृत्तिरपि, यथा
बालकोऽहमीवरस्य दातोऽहमिति । तादृशविद्यावृत्त्यवलम्बने
नास्ति दोषः । संसारिणां या अहमिका सा केवलमविद्यापरिपक्वा-
हन्तैव । सा हि यष्टिरिव ब्रह्मानन्द सागरः सलिलं दूवैधीभावं

नयति । परन्तु बालकोऽहमीश्वरस्य दासोऽहमिति विद्यावृत्तिस्तु जलेरेखावत् । तया रेखया चाभिन्नप्रायं जलमिति न दोषाय । शङ्कराचार्य्येण तु लोकसंग्रहार्थं विद्यावृत्तिरङ्गीकृता ।

“लब्धेश्वरसाक्षात्कारो जीवन्मुक्तो जनोऽहमहमित्येव विद्यावृत्तितो भक्तितो वा तिष्ठति भगवदिच्छातः । साकारं निराकारञ्चेश्वरं पश्यतो हनुमतः सेव्यसेवकतया भक्त्याचा-
वस्थानं प्रसिद्धम् । स च एकदा रामचन्द्रं कदापि पूर्णभावेन कदा सेव्यसेवकभावेन वा तिष्ठेयमित्यादि वाक्यमब्रवीत् । देहबुद्ध्या तु दासोऽहं जीव बुद्ध्या त्वदंशकः । ब्रह्मबुद्ध्या-
त्वमेवाहमिति मे निश्चला मतिः ।

“एकदा कृष्णविरहातुरा यशोदा श्रीमतीं जगाम तद्वि-
रहमवलोक्य सा श्रीमती स्वस्वरूपं प्रदर्शयन्ती जगादेदं,
कृष्णस्तु चिदात्मा अहन्तु तच्छक्तिः । अतस्त्वं वरं प्रार्थय ।
यशोदायाच्चत, हे मातः ब्रह्मज्ञाने न मेभिलाषः । परन्तु ध्याने
कृष्णरूपदर्शनं कृष्णभक्ताङ्गसङ्गं भक्तसेवां नद्गुणनामकीर्त-
नञ्च सदैव यथा कर्तुं शक्नोमि तथाकुरु, वरमित्येव याचे ।

“कदाचित् गोपीनामीश्वरीयरूपदर्शनलालसा जाता ।
ततश्च श्रीकृष्णस्ता यमुनायां निमज्जनायोपदिदेश तत्र ता
निमज्जनमात्रेणैव वैकुण्ठं समुपगताः । तत्र पडैश्चर्य्यशालिनो

श्रीरामकृष्णकथाभृतम्

भगवतो रूपाणि पश्यन्तीनां तासां मनांसि तत्र न रेमिरे । तदानीं श्रीकृष्णमूचुस्ताः, हे श्रीकृष्ण, बालगोपालदर्शनं तत् सेवाञ्च विना नान्यत् किमपि याचामहे ।

“मथुरागमनात् पूर्वं गोपीभ्यो ब्रह्मज्ञानं दित्सुः श्रीकृष्णस्ता वभाषे । हे गोप्यः, अहं सर्वं भूतान्तर्वहिविराजे । कथं यूयमेकं रूपं पश्यथ ? तदाकर्ण्य ता ऊचुः, हेकृष्ण, किमस्मान् विहाय गन्तुमिच्छसि ? तेन ब्रह्मज्ञानमुपदिशसि ?

“गोपीनां भावस्तु वयं शीमत्याः शीमती चास्माकमिति ।”

कश्चित्भक्तः—भक्तोऽहमिति किं समूलेन कदापि नापेति ?

श्रीरामकृष्णः—कदाचित् याति विलयम् । तदानीं ब्रह्म-समाधिगम्य समाधिमुपैति । नतु सर्वदैव तथाभूतावस्था जायते । ममापि तत् कदाचित् समूलं विलय याति । यथा स्वरविदः नि, इति निषादे चिरावस्थानं न सम्भवति, परन्तु सा, रे, गा, मा, पा, धा, इति स्वरान्तरेषु । मातरं वदामि, हे मात, मह्यं ब्रह्मज्ञानं मा प्रयच्छ । यदा पूर्वं सगुणेश्वरभक्ता आगतास्तदनन्तरं ब्राह्मभक्ता आयुस्तदानीमपि प्रायशो विगत बाह्यसंज्ञस्तथाभूतः समाधिमुहुर्मुहुर्जायते स्म । सामाधेरुत्तरं लब्धबाह्यसंज्ञामातृणैवावदम्, हे मातः, ब्रह्मज्ञानं मा प्रयच्छेति ।

पण्डितः—अस्माकं प्रार्थना ईश्वरेण स्वीक्रियते न वा ?

श्रीरामकृष्णः—कल्पतरुमीश्वरं निष्कषा यो यत् याचते
स तत् प्राप्नोति । किन्तु कल्पतरुसन्निधौ स्थितेनैव कृता
प्रार्थना सिध्यति ।

“अपि चास्त्येष प्रसादः—यथा—स चेदरो भावग्राही । यो
यदभिलषति तस्य तत्तथा भवति । यथाभावस्तथा लाभ इति
जनोक्तिः । एकदा कश्चित् मायावी इन्द्रजालं राजसमीपे
दर्शयन्नन्तरान्तरा धदति स हे महाराज, देहि धनं देहि वस्त्र-
ञ्चेति । तदानीं तथाभूतोक्तौ तस्य जिह्वा वैपरीत्येन तालु मूल-
मापन्ना । तेन च सपदि कुम्भको बभूव । तेन कुम्भकेन न वचनं
नस्पन्दनं नच किमपि शब्दश्चासीत् तस्य । तं तथाभूतं निरीक्ष्य
इष्टकनिर्मितं शवाधिष्ठानं निर्माय तत्र प्रोथितवन्तः राजपुरुषाः ।
केचित् सहस्रवत्सरानन्तरं तत्स्थानं खनित्वा समाधिमन्त-
मिव पुरुषमवलोक्य अयं कश्चित् साधुरिति विभाव्य पूजया-
मासुः । तदानीं तस्य शरीरे परिचालिते सति जिह्वा तालुमूलात्
निष्क्रान्ता, तदा लब्धचैतन्योऽसौ तारमवादीत्—चलतु भोज-
निद्या राजन्, देहि धनं वस्त्रञ्चेति ।

“अहं रुदन् अवदञ्च, हेमातः, मम विचारणानुद्धौ वज्र-
पातो भवतु ?”

पण्डितः—विचारणा बुद्धिस्तवाप्यासीत् ?

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

श्रीरामकृष्णः— कदाचित् एव आसीत् ।

पण्डितः—तर्हि कथ्यतामस्माकमपि यास्यतीति । तव कथं विलुप्ता ?

श्रीरामकृष्णः—अपगता सा मातुरिच्छातो येन केन प्रकारेण वा ।

श्रीरामकृष्णस्तु कियत्क्षणं तुष्णीमवस्थाय पुनः कथयति ।

श्रीरामकृष्णः—ईश्वरः कल्पतरुः । तत् सन्निधौ स्थितेनैव विहिता प्रार्थना सिध्यति ।

ईश्वरेण विचित्रं कियद्व्यक्तं विहितम् । तस्यानन्तानि ब्रह्माण्डानि मम तु तदसीमैश्वर्यज्ञानेनालम् । यस्य तदीया-
पारासीमैश्वर्यजिज्ञासा वर्तते, तेन पूवमीश्वरलाभाय यत्नो
विधेयः । तल्लभानन्तरं स एव प्रकाशयति तस्यैश्वर्यम् । यथा-
पूर्वं यदु मल्लिकस्य (कस्यचित् धनिनः) कियन्ति गृहाणि कानि-
चित् न्यस्तधनं सूचकानि राजकीयपत्रादीनीत्यादिनालम् ।
येन केन प्रकारेण तेन साद्धर्मालापनमिति मे प्रयोजनम् ।
नत्वन्यत् किमपि । प्रार्थनया वृत्यतिक्रमेण वा भृत्यताडनया वा
मेलनं तेन सह । तत् संलापानन्तरं स एव तदैश्वर्यमाख्या-
पयति माम् । तदानीं तद्भृत्याः कर्मचारिणश्च समानयन्ति ।
(सर्वेषां हास्यम्) ।

“कश्चित् विभूतिं ज्ञानं नेच्छति । शौण्डिकस्य पण्यागारे
शुण्डायां वा कियदाढक परिमिता मदिता वर्तते इति जिज्ञासया
किम् ? यदि पात्रैक परिमित मद्य सेवनेन कापि पूर्तिः स्यात् ।

“ज्ञानयोग भक्तियोगौ आत्मप्राप्त्युपायभूतौ । एतयो-
र्येन केन च पथा तत्प्राप्तिर्घटते । परन्तु ज्ञानमार्गाद् भक्ति-
मार्गः शिवः सुगमः ।

“अपि च कः श्रेयान् पन्था इति विचारेण वा किम् ? विजयेन
साध्व” (केनापि वैष्णव महात्मना) बहूनि दिनानि संलापो मे
बभूव । मयोक्तमिदं कश्चित् जनो याचते स्म ‘हे ईश्वर, कथ-
म्भूतस्त्वम् ? तव कुशलं वर्तते न वा ? मां दर्शय रूपं ते
इति’, (प्रार्थनया सर्व मनोरथः सिध्यत्यर्थः)

“ज्ञान विचारमार्गस्तु दुर्लभ्यः क्लेशकरः । एकदा भवानी
शैलराज नानारूपाणि प्रदर्शयन्वाच, भोः पितः यदि ब्रह्मज्ञान-
मिच्छसि कुरु सत्सङ्गम् ।

“किं स्वरूपं ब्रह्म इति वक्तुं नार्हम् । (यतो वाचो निव-
र्तन्तेऽप्राप्यमनसा सहेति श्रुतेः) । तदस्थलक्षणेन तद् वाच्यं
भवतीति रामगीतायामुक्तम् (यथाच-जन्मादस्य यत इति
यथावा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म) । गङ्गायां घोषोऽस्तीति वाक्येन
लक्ष्यार्थं तीरस्य यथा प्रतीतिस्तथासत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादि

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

वाक्येन निर्गुणं ब्रह्म लक्षितं भवति, एतावदेव तदस्य लक्षण-
फलम् ।

“निर्गुणब्रह्म साक्षात्कारो घटते एव । परन्तु तत् साक्षात्-
कारः क्लेश साध्यः । विषय बुद्धि लेशे सत्यापि तत् प्रत्यक्षं
न सम्भवति । इन्द्रियार्था रूपरसगन्ध स्पर्शशब्दा स्तत्त्यागेन
विलीने मनसि बोधविषयो भवत्यात्मा तदानीं (समाधौ)
सत्तामात्रमिति बोधो जायते ।”

पण्डितः—अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।
(कठोपनिषत्) ।

श्रीरामकृष्णः—तदुपलब्धये वीर-सखी-दासी सन्तान भावेषु
कश्चित् भावोऽवलम्बनीयः ।

मणिमाल्लङ्कः—तेन च निष्ठा जायते ।

श्रीरामकृष्ण — सखीभावेनासं बहुकालम् । तद्दशायां
मयोक्तं आनन्दमय्या ब्रह्ममय्याश्च दास्यहम् । हे दास्यः, मां
दासीं कारयथ । तेन ब्रह्ममय्या दास्या अहमित्यभिमानोक्त्या
यथेच्छं विचरेयम् ।

“यैः साधनं विना ईश्वरो लब्धस्त एव नित्यसिद्धा इति
कथ्यन्ते । ये तु जपतपस्यादिभिः साधनैरीश्वरमनुभवन्ति त
एव सिद्धा इति ख्याताः । अपिच कश्चित् कृपासिद्धौ वर्तते—

यथा-सहस्र वत्सरमन्धकारगृहस्य तमः सपदि निवृत्तं स्यात्
प्रदीपसम्बन्धमात्रेण ।

किञ्च हठात् सिद्धः कश्चिदस्ति— यथा कदाचित् कस्यापि
धनिनो दयामासाद्य दरिद्रोऽपि दासीदास कन्याधनादि लाभेन
महान् समृद्धः स्यात् । अपिच स्वप्ने दर्शनात् स्वर्णासद्ध इत्यु-
च्यते ।”

सुरेन्द्रः—(विहस्याह) वयं साम्प्रतं शयामहे तेन च स्वप्ने
धनिनो भवेम, बाबु इति भाषा प्रसिद्धां पदवीं प्राप्नुयाम वा ।

श्रीरामकृष्णः— सस्नेहेनाह—त्वं बाबु-नाम्ना प्रसिद्धोऽसि,
यथा क, इति वर्णे आकार योगेच सति पुनश्चाकारसंयोगेना-
लम् । (सर्वेषां हास्यम्)

“भिन्न स्वभावभाजो नित्यसिद्धाः—यथारणिमन्थन काले-
ऽग्निर्जायते, तेन विनापि उत्पद्यते । तथा नित्यसिद्धाः स्वल्पेन
तपसा परमात्मनः लभन्ते, तेन विनापि प्राप्नुवन्ति । परन्तु ते
च परमात्म साक्षात्कारानन्तरं तपश्चरन्ति । यथा कुष्माण्डा-
दिलताया अग्रे फलं पश्चात् पुष्पं जायते”, इत्येवं श्रुत्वा पण्डितो
हसति ।

श्रीरामकृष्णः—नित्यसिद्धास्तु वेदप्रसिद्ध होमा पक्षिणीवत् ।
अत्यूद्ध विद्यति स्थिता होमानाम्नी पक्षिणी । सा तत्रैव सूते,

षष्ठकथा

तदीयाः शावकास्तु वियतः पतन्तो भूमियोगात् पूर्वमेव पक्ष-
चञ्चवादिक्मापन्ना मातरं धावन्ति । यथा प्रह्लादस्य क इति
वर्णलिखतमात्रेण नेत्राशु पपात । किम् ? नित्यसिद्धाक्षराणि
होमाख्यपतत्र्यादिदृष्टान्तेन तथैव स्वावस्थां ख्यापयति इङ्गितेन
श्रीरामकृष्णः ?

विनीतभावं पण्डितमवलोक्य श्रीरामकृष्णः मुदं प्राप्य तत्-
स्वभावजान् गुणान् समुपस्थितान् भक्तान् कथयति ।

श्रीरामकृष्णः—(भक्तान् प्रति)अस्य पण्डितस्य उत्तम एव
स्वभावः । यथा मृतकुड्यां कीलकवेधनं सुखावहं न तथा
प्रस्तरकुड्यां तत्र कीलकवेधे कीलकमात्रं नश्यति न तेन
पाषाणो विकारमुपैति , तथाभूतस्वभावा मनुजा सन्ति येषा-
मसकृदनेकश ईश्वरीयकथाश्रवणेनापि विवेको नोदेति यथा
नक्रगात्रमच्छिन्नं भवत्यासना ।

पण्डितः—नक्रस्योदरे वर्षाख्यास्त्राघातेनैव विदारणा भवति
श्रीरामकृष्णः—[विहस्य] बहुना शास्त्रदर्शनादिना पठनेन
च दीर्घदीर्घवाक्येन बालम् । यः कामुकशिक्षार्थी तेनादौ
धनुषा रश्मावृक्षस्य वेधनं ततः शरवृक्षस्य , ततो वर्तिकाया-
स्तत उड्डीयमानस्य पतत्रिणो वेधनमुचितम् । तथैवादौ सगु-
णेश्वरे मनसःस्थितिर्विधेया । नित्यसिद्धनारदादिवत् त्रिगुणा-
तीता भक्ताः सन्ति । ते तु भक्त्या सगुणेश्वरानुरक्ताः सन्तः
श्यामश्चिन्मयः , धाम चिन्मयम् , चिन्मयः सेवकस्तथेश्वरवत्-
तदीयभक्तश्च नित्यो , धामापि नित्यमिति परिपश्यन्ति ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

“ये तु नेति नेति विचारमात्रपरा ज्ञानिनस्ते त्ववतारं न स्वीकुर्वन्ति । हाजरानामा कश्चित् जनो वदति—भक्तार्थमवतरीत्यवतारः , न तु ज्ञानविचारपरार्थम् यतस्ते सोऽहम्भावेनावतिष्ठन्ते ।

श्रीरामकृष्णः भक्ताश्च कंचित् कालं तूष्णीम्भूताः ।

पण्डितः—(ससम्मानमाह) केन निर्दयताभावोऽपैति यतो हास्यावलोकनेन मांसपेशीनां कापि क्रिया शोके बोधे च स्नायूनां काचन-वृत्तिः स्फुटीभवतः ।

श्रीरामकृष्णः—(विहस्याह) नारायणशास्त्रिणा तथैवोक्तं शास्त्रपठनं दोषावहं , यतो हि तेन तर्कबुद्धिरुदेति ।

पण्डितः—(ससम्मानमाह) स्वल्पमार्दवलाभायापि उपायः कश्चन विद्यते वा न वा ?

श्रीरामकृष्णः—अस्त्येव विवेको नाम एकस्मिन् गीते चेदं निबद्धम्—अस्तीश्वरसुतो नाम विवेकस्तत्त्वबोधकृदिति ।

विवेकोऽयं विना जनानां धाक्यं मुखान्न नि सरति । एकदा समाध्यायी नाम कश्चिज्जनो व्याख्यातान्तरमवदत् , नीरस एवेश्वरः । कथं वा तस्य रसराहित्यम् ? यतो “रसो वै स” इत्यस्ति श्रुतिः । अरश्च तथा वभाषे मम मातुलस्य गोशालायां बहवः अश्वाः संतिष्ठन्ते । कुतस्तिष्ठन्ति गोशालायाम-अश्वाः ? (सहासं पण्डितमाह) आमित्रे वाटेकेव लक्ष्यसे त्वम् । यथा भर्जितामिक्षा सत्रलराहेरान्यस्ता प्रीतये स्यात् तथैव

षष्ठकथा

तत्राप्यपरिवक्ष्यते रसरूपे परमेशे कियद्दिनमवस्थानं भवेत् ,
तत्र परिपश्यः सन् सुष्ठु रसं ग्रहिष्यसि ।”

पण्डितः स्मितं कुर्वन्नाह—आमिक्षावटिका तु दग्धाङ्गार-
समा जाता ।

श्रीरामकृष्णः—(विहस्याह) न हि न हि तैलपाकवर्ण-
मापन्ता ।

हाजरा—सुष्ठुभर्जितोऽयं सुष्ठु रसं ग्रहिष्यति ।

श्रीरामकृष्णः—(पण्डितम्)समधिकशास्त्रपठनं निष्प्रयोजनम्
बहुशास्त्राध्ययनेन तर्कबुद्धिरुदेति तोतापुरीत्यमुपदिदेश । गीता
गीता इति दशधोच्यमाने त्यागी त्यागीति बोधः सम्भवति
जनानाम् । विवेकवैराग्येश्वरप्रीतयस्तु भवन्तीश्वरप्राप्त्युपायाः ।
धेनुर्यथा वत्सं प्रति विपुलमाकुलीभावं प्रकटयति तथैव यदि
चित्तं तदा सिध्यतीश्वरानुरागः ।

पण्डितः—शुतिष्कमिदं तत्त्वं यत् धेनोर्वत्स इव अस्माक-
मीश्वर एक एव विभाव्यो भवितुमर्हति ।

श्रीरामकृष्णः—भगवन्तं शरणं गतः सर्वमन्यद् विहाय
तदर्थं क्रन्देत् । यदि कश्चित् विवेकवैराग्यादिकमवलम्ब्य सर्व-
त्यागी भवेत् तर्हि तेन त्यागेन तस्येश्वरसाक्षात्करो घटेत् ।
तत्र निष्ठायां व्याकुलतायां च जातायामुन्मत्तदशा भवति ,
ज्ञानवर्त्मनि तिष्ठतो भक्तिवर्त्मनि स्थितस्य वा ऋषेर्दुवाससो
ज्ञानोन्मादो नाम दशाविशेषो बभूव । संसारिणां ज्ञानं सर्व-

शीरामकृष्णकथामृतम्

त्याग्निनां ज्ञानञ्चेति भिन्नं द्विविधं ज्ञानम् । संसारिणां हि
स्वदेहगृहकृत्यज्ञानमात्रम् , प्रदीपस्य गृहाभ्यन्तरमात्रप्रकाशवत्
नान्यत् किमपि । सर्वत्याग्निनां तु सूर्यालोक इव बोधो बाह्य
मान्तरं च सर्वमुद्भासयति । स तु देवे शीचैतन्ये व्यक्तः
तदीये बोधे स्निग्धभक्तिर्विधुदीप्तिरपि निविष्टा । फलतो
ब्रह्मज्ञानं भक्तिरूपं प्रेमापि तत्र स्फुटं एव । भावभक्तिरूप-
स्तावदेकः पन्थाः । अभावाख्यश्चापरो नेति नेतीतिरीत्या
ब्रह्मसाक्षात्कारोपायात्मकस्तयोरभावं निरूपयसि त्वम् स हि
सर्वपथाधिको गरीयान् , यत्र गुरुशिष्यविभेदोऽपि नावतिष्ठते ।
ब्रह्मज्ञानार्थी शुकदेवो जनकमभिजगाम । जनकस्तु ब्रह्मसाक्षा-
त्कारे सति दक्षिणार्पणं नोपपद्येतेति प्रदीयतामादौ गुरुद-
क्षिणेति तमवादीत् ।

भावादयः सर्वे पथपदवाच्याः । अनन्तानि मतानि अन-
न्ताः पन्थानः , परन्त्वस्ति असौ प्रसिद्धिः—कलौ तु नार-
दीया भक्तिरेव विधेया । अस्मिन् धर्मन्यादौ भक्तिस्तत्परि-
पाके सति सा भक्तिर्भाव इति कथ्यते । ततः श्रेयसी महा-
भावप्रेमणी । ते तु जीवानां नोदितः । यदि कस्यचित् ते
स्यातां सिद्ध एवेश्वरलाभः ।

पण्डितः—[ससम्मानभाह् परोपपत्त्यर्थं नानाकथावतारणा
भवत्यावश्यकी ।

शीरामकृष्णः—त्याज्यमंशं विहाय सारं वदेत् ।

षष्ठकथा

पण्डितस्तु श्रीमन्मणिमल्लिकनामकपुरुषेण संवदति ।
मणिमल्लिकस्तु ब्राह्मसमाजभुक्त एव । पण्डितस्तु ब्राह्मसमा
जीयगुणदोषानुद्घातय तर्कयामास । परमेशदेवः खट्व वायामु
पविष्टस्तर्कं शृण्वन् हसति ।

अन्तरान्तरा वदति चेदं सत्त्वस्य तमः “शूरस्य भावः”
इति एतत् सर्वमप्यावश्यकमेव । अन्यायमसत्यमाचरणं च
दृष्ट्वा तूष्णीभावास्तत्र नावलम्बनीयः । यथा कदाचित् का-
चिद् भ्रष्टा स्त्री तव परमार्थनाशाय प्रवृत्ता तदानीं तथा-
विधिशूरभावावलम्बनेन तां वदेत्, यदि त्वं मम परमार्थं
नाशयसि सपदि त्वदीयं शरीरं भिनङ्गीति ।

पुनश्च हसन्नेव श्रीरामकृष्णो वदति—पुरातनब्राह्ममतानुव-
र्तिनं मणिमल्लिकं तवाभिमतं ग्राहयितुं नार्हसि त्वम् । चिर-
न्तनसंस्कारस्त्वकस्मात् नापैति । तत्र गाथेयम् कश्चित् हिन्दु-
रत्यन्तभक्त आसीत् । स सर्वदैव जगदम्बामुपास्ते स्म । यदा
यवनानां राज्याधिकारो ज्ञातस्तदानीं ते पूर्वोक्तहिन्दुभक्तं
परिगृह्य वलेन यवनं चकूः । अपि च तैरुक्तम्—सम्प्रति यव-
नत्वमापन्नस्त्वमतआल्ला आल्लेति भज । स चापि महता
दुःखेन आल्ला आल्लेति वदन् परमेकेशो हे जगदम्बे इति
अवादीत् । तदानीं यवनाएतदभिलक्ष्य तं प्रजहूः । तेन प्रहा-
रेण वेपमानः सन्नव्रवीत्— हे यवना मा प्रहरत । यतो

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

युष्माकमाल्लाख्यां देवतां ग्रहीतुं यत्नेहम् । परन्तु अस्माकं
जगद्भवा कण्ठाग्रावस्थिता सती युष्माकमाल्लाख्यां देवतां
विताडयति । (सर्वेषां हास्यम्) ।

श्रीरामकृष्णो निहस्य पण्डितं ब्रूते, “मणिमल्लिकं मा वद
किञ्चित्, यतो रुचीनां वैचित्र्याधिकारि भेदात्, भुक्त भोग्य
सामर्थ्यं जानात्वाच्च विभेदो लोकबुद्धिषु बाह्येन वस्तुते वर्तित-
व्यतेचेति संसार गांतिः । ईश्वरेण बहूनि मतानि बहवो धर्माश्च
विहितानि । नहि सर्वे ब्रह्मज्ञानाधिकारिणो भवन्ति । अतस्तेन
सगुणेश्वरोपासना प्रवर्तिता, साच सुचिरं स्थास्यतीति
मन्तव्यम्” ।

सर्वे समुपस्थिता भक्तास्तूष्णीम्भूताः । श्रीरामकृष्णस्तु
पण्डितं प्राह, गच्छ देवालये देवं पश्य, तत उद्यानं विचर किय-
त्क्षणम् ।

साद्ध^{पञ्चघटिका} जाताः । सवन्धुः पण्डितो देव दर्शनार्थं
जगाम । किञ्चित् भक्तोऽपि तेन साद्ध^{पञ्चघटिका} ययौ ।

कियत् क्षणानन्तरमध्यापकेन सह श्रीरामकृष्णो विच-
रन् सोपानबहुल घट्टं गङ्गापुलिनमाजगाम । तत्र बाबुरामा-
शयमध्यापकं कथयति, “सच्च वदति साम्प्रतं तस्यालं पठनेन” ।

स्मिताननः श्रीरामकृष्णः—तत्र गङ्गातीरे पुनश्च पण्डितम्
वलोक्य आह, अहो, किमु त्वया कालीमन्दिरं न गन्तव्यम् ?

षष्ठकथा

तच्छ्रुत्वा जातविस्मयः पण्डितः ससम्मानमाह दर्शनार्थं गमिष्या
म्येव भवता साद्धर्मम् । ततश्च श्रीरामकृष्णः प्राङ्गणमध्यवर्तिना
पथा काली मन्दिरमागच्छन्तवादीत् ।

कस्यचित् गीतस्यायमंश इत्युक्त्वा गायत् ।

न कृष्णरूपा जननी कदाचित्

दिगम्बरी सा खलु कालरूपा ।

हृत्पद्ममुद्भास्य चिरं चरन्ती

महेश्वरी संशरणं ममास्तु ॥

पुनश्चागायदिदं-दृष्टिं प्रज्वाल्य ज्ञानार्गिनं ब्राह्ममयीरूप-
पश्य ततश्च कालीमन्दिरं प्रातः श्रीरामकृष्णो भूमौ नतशिराः प्रण-
नाम् । सा विश्वजननी पादसरोजं समर्पितं जवाकुसुमं विल्व-
पत्रा त्रिनयनी नानावस्त्रालङ्कारं परिवृता वराभयदायिनी स्नेह-
प्रेम परिप्लुतं दृष्टिः सुचिरं तिष्ठति ।

तां मूर्तिमवलोक्य भूधरस्य भ्राता जगाद 'नवीनं भास्करे-
णेयं मूर्तिं निर्मितेति श्रुतं मया—श्रीरामकृष्ण- उवाच, तत्तु
नाहं जाने परन्तु ज्ञातं मयेयं चिन्मयीति ।

अथ सभक्तः श्रीरामकृष्णो विचरन् दक्षिणास्यः सन्
नाट्यमन्दिरमागच्छति । तत्र बलिस्थानं निरीक्ष्य पण्डितः कथ-
यति । 'विश्वमाता तु प्लङ्गागवलिं द्रष्टुं नार्हति । (सर्वेषां-
हास्यम्)

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

ततश्चाध्यापकेन सह श्रीरामकृष्ण आगत्य बाबुराममाह,
‘अये आगच्छ, सन्ध्या समुपस्थिता । देवः स्वगृहस्य पश्चिमे
भागे वर्तुलाकारालिन्दे उपविष्ट भावमग्नोऽद्धर्वाह्यदशामा-
पन्नः । तदारात् बाबु रामाध्यापकौ समुपस्थितौ ।

सान्प्रतं सेवाभावेन श्रीरामकृष्णस्य सेवादिकं सुष्ठु न
भवति । राखालस्तु न तिष्ठत्यत्र । केचित् विद्यन्ते परिचर्य्यार्थं.
परन्तु श्रीरामकृष्णस्य स्पर्शनादावयोग्यास्ते भवन्ति कदाचित्
तस्य भावाख्यदशायाम् । तथाच परमहंसदेवः सङ्केतेनाह
बाबुरामम्, ‘ह—च्छु, ना, रा, जु इति तस्यार्थस्तु एतद्दशायां
(भावावेशकाले) अन्यस्य कस्यचित् स्पर्शनाहो न भवामि ।
अतस्त्वं तिष्ठ सान्प्रतम् । तावता च भवति कुशलं मे ।

पण्डितस्तु देवालये देवं दृष्ट्वा श्रीरामकृष्ण गृहमागतः।
परमहंसदेवः पश्चिमस्थितवर्तुलाकारालिन्दात् वभाषेपण्डितम्
अहो, किञ्चित् मिष्टान्नं जलञ्च गृहाण । न मया सन्ध्योपासना
कृता इत्युक्तं पण्डितेन । तद् वाक्यं श्रुत्वा श्रीरामकृष्णस्य
हृदि दिव्यभावोदयः, तेन च प्रेमोन्मत्तो दण्डायमानः सन्
गायति गीतम् । तथा हि—

गयागङ्गाप्रभासादिं कार्शीं कांचीं न कामये
काली कालीति वदतो मम लुप्ता जपा यदि ॥
त्रिसन्ध्यं यो वदेत् कालीं सन्ध्यां पूजां स नेच्छति ।

षष्ठकथा

सन्ध्या तमनुसन्धत्ते सन्धानं नाधिगच्छति ।।

जप यज्ञ पूजाहोम क्रियाश्चान्या न कामये ।

काम यज्ञास्तु ता न्यस्ता ब्रह्ममय्याः पदाम्बुजे ॥

हरिप्रेमोन्मत्तः श्रीरामकृष्णः पुनश्च गदति । यावत् ॐ इत्यु-
च्चारणेन मनो न लयं याति तावदेव हि सन्ध्योपासनादिकमपेक्ष-
णीयम् ।

पण्डितः—तथाच पीत्वा जलादिकं सन्ध्योपासनां कुर्याम् ?

श्रीरामकृष्णः— नहि तव भावस्रोतसि प्रतिबन्धको भवेयम् ।
साधकः कालेन फलं विन्दते । तं कालं विना त्यागो न वि-
धेयः । यथा फलं पक्वं सत् पुष्पं जहाति तस्मात् स्वत एव वा
पतति पुष्पम् । गुल्म नारिकेलस्य वृक्षस्य शाखाच्छेदनेन
विदारणेन वा भवति विनाशः ॥

सुरेन्द्रो गृहं गन्तुं प्रवृत्तः । ततः स्वकीयाश्वयानेन गमनाया-
ह्वयति बन्धून् ।

सुरेन्द्रः—अहो, बाबु महेन्द्रः, गमिष्यसि नवा ? अप्राकृते
ब्रह्मणि लब्धभावं श्रीरामकृष्णस्त्वाह, अग्रे, सुरेन्द्रः, अश्वबला-
नुरूपा यानवाह्या जना नेतव्या, नतु ततोऽधिकाः ।

पण्डितस्तु सन्ध्योपासनार्थं गतः । अध्यापकबाबुरामौ
गमिष्यतः कलिकता नगरीम्, अतः प्रणेमतुस्तं भगवन्तं परम-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

हंसदेवम् । साम्प्रतं नैव प्रकृतिं गतः, अप्राकृत भावलङ्घनः
श्रीरामकृष्णो बाबुरामाध्यापकौ आह नैव वाणी निःसरति
मुखात् मे । तिष्ठतां कञ्चित् कालम् । तेन च तौ अपेक्षेते परम-
हंस देवादेशम् । परमहंसदेवो व्यजनार्थमादिशति बाबु रामम् ।
तेन च तौ बाबुरामाध्यापकौ देवं व्यजनेन प्रीणयामासतुः ।

श्रीरामकृष्णः—(स्नेहेन अन्ध्यापकं प्रति) पूर्ववत् किमर्थं
पुन पुनस्त्वं नागच्छस्यत्र ?

अन्ध्यापकः—(ससम्मानमाह) नहि तत्र कारण विशेषो
विद्यते, परन्तु गृहे काचनापेक्षासीत् ।

श्रीरामकृष्णः—बाबुरामस्य गृहरहस्यं ह्यो मयावगतम् ।
तेन च तं वदाभ्यत्र वासार्थम् । कालेन हि विहङ्गादिकमण्डानि
सूते । बाबुरामादयास्तु पूतात्मानः । अद्यावधि कामिनीकनकादौ
ते नैवासक्ताः । किमिह तवाभिमतम् ?

अध्यापकः—(ससम्मानमाह) एवं नह्यद्यापि तेषु कश्चित्
कृष्णरेखापातः ।

श्रीरामकृष्णः—यथा नवीने घटे दुग्धेन पूर्णे नहि तत् दुग्धं
नष्टं भवति ।

अध्यापकः—(ससम्मानमाह) एवं तत्तथैव । बाबुरामेणा-
प्युक्तं शनैः शनैस्तिष्ठेयमत्र । अन्यथा इन्द्रकलहादिकं

षष्ठकथा

सम्भाव्यते स्वभवने । मयोक्तं 'त्वं शनिवार' रविवारम्वा
आगच्छेः ।'

पण्डितस्तु सन्ध्योपासनां कृत्वा भूधरेण स्वज्येष्ठ भ्रात्रासह
आजगाम । अतः परं तेन जलं पीतम् भूधरस्य ज्येष्ठभ्राता
कथयति, किं भविष्यत्यस्माकम्, व्रवीतु-कञ्चित् उपायम् ?

श्रीरामकृष्णः—यूयं तावत् मुमुक्षवः । मुमुक्षूणां व्याकुल-
तायां सत्यामीश्वर प्राप्तिः घटते । श्राद्धस्यान्नं मा अशान
भ्रष्ट नारीवत् तिष्ठ संसारे । यथा—भ्रष्टा योषित् एकाग्रेण
मनसा गृहोचितानि कर्माणि करोति, परन्तु मनस्तस्याहर्निश
जारमेवानुगच्छति । तथा सर्वदेव ईश्वरे मनः संयोजय,
तदनुरक्तः सन् सांसारिकाणि कर्माणि कुरु ।

पण्डितस्तु जलं पिवति । श्रीरामकृष्णस्तः पिवन्तं वदति,
आसने उपविश्य जलं पिव । सम्पन्ने जलपाने पुनराह—गीता-
मध्येसि ? तत्र गीतायामुक्तं भगवता बहवः पुरुषा यं सम्मान-
यन्ति तत्रास्ति काचिदीश्वरीया विशेष शक्तिरिति ।

पण्डितः—“यद् गद् विभूतिमत् सत्त्वं शीमदूर्जित-
मेव वा” ।

श्रीरामकृष्णः—त्वय्यवश्यमेवास्ति ईश्वरीया शक्तिः ।

पण्डितः—(ससम्मानमाह) यद्ब्रत परायणोऽहं तत्त्वाध्य-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

वसायै न करिष्यामि न वा ? तस्य निर्वन्धातिशयेन श्रीरामकृष्णः
अकथयत् 'ध्रुवं करिष्यसि । तदनन्तरं तत्प्रसङ्गावसानं प्रसङ्गा-
न्तरञ्च प्रस्तुतम् ।

श्रीरामकृष्णः— शक्तिः स्वीकरणीया । विद्यासागरो माम-
पृच्छत्—ईश्वरः किं कस्मै प्रचुरां शक्तिं दत्तवान् । मयोक्तं
कथं तर्हि कश्चित् जनः शतं जनानर्दयति । कथं वा महा-
राणी भिक्टोरिया सम्माननां कीर्त्तिञ्चैतावतीं प्राप्तवती
यदि तत्र शक्तिविशेषो न स्यात् । अपिच तमवादिषम् त्वया
शक्तिविशेषः स्वीक्रियते न वा ? तदा स आह ध्रुवमभ्युपग-
म्यते मया ।

पण्डितो गृहं गन्तुं प्रवृत्तः सन् नतशिरसा श्रीरामकृष्णं
ननाम । पण्डितवान्धवाश्च तं प्रणमुः । श्रीरामकृष्णस्तान्
प्रत्याह—आगमिष्यन्ति पुनर्वारं श्रीमन्तः । गज्जिका (गाँजा इति
भाषा प्रसिद्धम्) वस्तु यः पिवति यो वा मद्यं तादृशो जनस्तथा
विधमन्यं दृष्ट्वा आनन्दी भवति तमालिङ्गति च । यथा वा
गौरात्मीय गात्रं जिह्वावलेहं कुरुते, तदन्यां गां शृङ्गाभ्यां
निवारयति च तथैव वृत्तिरस्माकम् । (सर्वेषां हास्यम्)

पण्डिते गते श्रीरामकृष्णः सहासमुवाच, अयं पण्डितो
द्विर्नैकमालं परिचित आद्रीं भावमापन्नः । प्रकृत्या कमनीय एष
सर्वाणि मतानि स्वीकरोति ।

षष्ठकथा

आषाढे मासि शुल्कपक्षे सप्तम्यां तिथौ पश्चिम दिग्भागे
अलिन्दे चान्द्रःकिरणो निपतति । तत्र श्रीरामकृष्ण उपविष्टः ।
अध्यापकस्तं प्रणमति । श्रीरामकृष्णः सस्नेहमाह, त्वया
गन्तव्यम् ?

अध्यापकः—(ससम्मानमाह) एवं गमिष्याम्येव ।

श्रीरामकृष्णः—मम मनस्येवं निश्चयो वारमेकं सर्वेषां गृहं
गमिष्यामि तव गृहमपि वारमेकं गमिष्यामि ।

अध्यापकः—(ससम्मानमाह) मम कल्याणकरीयमुत्तमा-
कथा ! (१)

(१) आकरग्रन्थस्य श्रीश्रीरामकृष्णकथामृतस्य तृतीय-
भागस्य नवमखण्डे स्यामनुवादः

सप्तम कथा

दक्षिणेद्वरे राखाल अध्यापक महिमचरण प्रभूतिभि भक्तैः

सह श्रीरामकृष्णः ।

पञ्चाशीत्यधिकाष्टादशशत ख्रीष्टाब्दीये आगष्ट मासे नवम दिवसे (ख्रीः १८८५, आगष्ट ९ ता,) दक्षिणेद्वरे स्वसंस्थाने श्रीरामकृष्णो निवसति । तत्रद्विजस्तत्पितृ आ-अध्यापक-प्रभृतयश्च समुपस्थिताः ।

द्विजस्य वयः प्रायेण षोडशान्तम् । तन्मातृ वियोगनान्तरं पिता तु द्वितीया सहधर्मिणी स्वीकृता । पुत्रश्च साध्यापकः श्रीरामकृष्णः निरुषा प्रायेण मासमागच्छति । पिता तु ततो न सुखी भवति । बहूनि दिनानि यावत् श्रीरामकृष्णः द्रष्टुमिच्छति द्विजस्य पिता । परन्तु नावसरं लभते । लब्धावकाशश्मद्य समागतः ।

श्रीरामकृष्णः—(पितरं प्रति) भवत् पुत्रा इहागच्छन्ति, तन्निमित्तं मा कापींश्चिन्ताम् । वदाम्यहं तान्, ज्ञानमास्वाद्य संसारे तिष्ठन्तु । यथा—महता परिश्रमेण केनचित् प्राप्त

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

सुवर्णम् । सच तत् प्राप्तं कनकं मृत्तिकायां पेटिकायां जले वा निवातुमर्हति । यत्र क्वचित् स्थापने वा तस्य रत्नस्य काचित् न हानिः । तथैव स्थातव्यमत्र ।

अपिचोक्तं मया, “असंसक्ताः सन्तः कुरुत संसारं कृत्यम् । पनस भेदकः हस्ते तैलं लिम्पन् पनसानि भिन्द्यात् । अन्यथा तन्निर्गतं क्षीरं सिकुथेन भवेदज्ञानं लेपः । अपरिपक्वमनसः संसारे निवसतो जनस्य मनो मालिन्यमेति । ज्ञानलाभोत्तरं संसारं कृत्यं साधयतस्तथावस्था कथमपि न सम्भवति । जलमिश्रं दुग्धस्य जले भवत्येकीभावः । न तयोः पृथक् सत्ता कथमपि सुज्ञेया स्यात् । पयसो नवनीते समाहृते सति जले तन्निक्षिपेत् तस्य न काचित् हानिः ।”

द्विजस्य पिता—ससम्मानमाह, एवम् ।

श्रीरामकृष्णः—विहस्य पुनरप्याह, पुत्रेभ्यो भवत् कोपनं यत्, न तत् कोपनं कोपाभास एव भयप्रदर्शनार्थञ्च ।

“यथा—ब्रह्मचारिणोक्तः सर्पः । हे व्याल, निवो धोसि, दशनं मया निवारितम्, नतु फोल् इत्याकारं भाषाप्रसिद्धं गर्जनम् । त्वं यदि गर्जनं कुर्यास्तिर्हि तव शत्रवस्त्वां प्रहत्तुं नाहुँयुः तथैव ते तिरस्कारः पुत्रेषु ।” श्रुत्वैतत् पिता हसति ।

श्रीरामकृष्णः—पितुः पुण्यवशात् सुपुत्रो जायते, यथा पूर्त्तिकारिणः पुण्यज्ञापकं सरोवरस्य स्वच्छजलम् । आत्मनो

सप्तमकथा

जायते इति आत्मज इत्युच्यते । पितृपुत्रयोरभेदात् । त्वमेव पुत्र रूपेण वर्त्तसे । अपि च त्वं केनचित् रूपेण विषयी, केनचित् रूपेण कर्मचारी रूपांतरेण विषयभोक्ता, भक्तश्च पुत्र रूपेण ।

‘श्रुतं मया, त्वमत्यन्तं विषयासक्तोऽसि, परन्तु न तथा-
भूतस्त्वम् । (सहास्येन) एतत् सर्वं भवता ज्ञातम् । परन्तु
सुचतुरतया अनभिमतार्थोऽपि स्वीक्रियते” ।

श्रुत्वैतत् द्विजस्य पिता हसति ।

श्रीरामकृष्णः—अत्रागमनेन भवान् किम्भूतः सर्वथेति तव पुत्रा ज्ञास्यन्ति । पिता नाम कथं क्रियां महानिति च । पितरौ विहाय ये तु धर्मानाचरन्ति, तेषान्तु कुतो धर्माः । नहि तदा-
चरणं धर्मयद् वाच्यम् । मानवानां बहूनि ऋणानि सन्ति यथा-
दैव ऋणं, पैत्रऋणमार्घञ्च । तदधिके मातुः कलत्रस्यच द्वे ऋणे
स्तः । साध्वी पत्नी यत्नतः पालनीया । भर्तुर्वियोगात् प्राक्
तदर्थं तेन सम्पत्तिः संस्थापनीया, यया भरणं तस्या निर्वहति ।

वृन्दावने मातुः ममानवस्थानं जातम् । तत्र यदैव दक्षिणे-
श्वर मन्दिरावस्थिताया जन्मदाया मातुः स्मरणं तदैव तत्र मे
मनः स्थितिं न लेभे ।

“वदामीमान्, परमात्मनि संलग्नमनसः सन्तः संसारे ति-
ष्ठन्तु । संसार हानाय मे नोपदेशः । परन्तु उपदिशामि तान्

सप्तमकथा

युष्माभिः संसारधर्माः पालनीयाः ईश्वरेऽपि मनो योजयितव्यमिति ।”

पिता—ब्रवीमि तान् यत्नतो विद्या शिक्षणीया । नत्वत्रागमनं तेषां वारयामि अपिच बालकैः सह हास्य कौतुकादिना कालान्ते मा नयेयुरिति कामये ।

श्रीरामकृष्णः—अस्य द्विजस्य पूर्व जन्मार्जितं पुण्य मेवासीदित्यवश्यं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा त्रयाणां पुत्राणामस्य पुत्रस्य कथं वैराग्यं ज्ञातम् ।

“यस्य यः स्वभावः स तत्स्वभावजकर्मणा प्रेरितः सन् तथा करोति । तत्र बलवता निग्रहेणालम् । यथा च “प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यामि ।”

पिता—एवमेवं भवति ।

श्रीरामकृष्णो द्विजस्य पितृ सान्निध्यमागच्छन् भूमावासने उपविष्टः । स ईश्वरीय कथां ब्रुवन् वारमैकैकं तस्मिन् गात्रे हस्तं निदधाति । समागतेव सन्ध्येति श्रीरामकृष्णोऽध्यापकमब्रवीदिमान् देवालये देवं दर्शय । असुस्थतया तैः साद्धं मया गन्तुं न शक्यते । नीरोगश्चेत् अगमिष्यम् । अध्यापकस्तदादेशेन द्विजादिभ्यो देवान् प्रदर्श्य मिष्टान्नानि च दत्तवान् । ते तु दृष्ट्वा देवान् भुक्त्वा प्रसादं सानन्दं श्रीरामकृष्णं मभिवाद्य जग्मुः ।

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

रात्र्यष्ट घटिका जाताः । महिम चरणनाम्ना केन चित् पुरु-
षेण सह श्रीरामकृष्णः कथयति । राखाल अध्यापक-प्रभृतयः
समुपस्थिताः । महिम चरणस्त्वय रात्रौ स्यास्यति ।

श्रीरामकृष्णः—(महिमचरणं प्रति) केशरस्य किदृश्यवस्था
जाता ? तेन किं दुग्धं दष्टं पीतम्वा ?

महिमः—साम्प्रतं स आनन्द भोक्ता ।

श्रीरामकृष्णः—नृत्य गोपालस्तु ?

महिमः—तस्योत्तमावस्था ।

श्रीरामकृष्णः—एवं तत्तथास्तु . गिरिशघोषस्य स्वभावः किमु
परिघर्षितः ।

महिमः—तस्यापि उत्तमावस्था जाता . परन्तु स च भिन्न-
स्वभावभाक् ।

श्रीरामकृष्णः—नरेन्द्रस्तु ?

महिमः—पञ्चदशवर्षेभ्यः पूर्वं यथासीत् तथा स इदानीं
वर्तते ।

श्रीरामकृष्णः—कनिष्ठो नरेन्द्रस्तु सरलो नवा ?

महिमः—एवं सच्चात्यन्त सरलः ।

श्रीरामकृष्णः—यथार्थमेव तव भाषणम् । (पुनरपि विचिन्त्य
आह) अन्यः को वर्तते ? येतु बालक भक्ता अत्रागच्छन्ति तेषां
जिज्ञासा विषयद्वयस्य । यथा कोऽहमित्येकं (श्रीरामकृष्णः किं-

स्वरूपः) तेषां के इत्यपरम् । तद्विषये ज्ञाते च तेषां साधनान्तरे
भवति नावकाशः । बालक भक्तानां बहवो ममान्तरङ्गा भवन्ति ।
ये त्वन्तरङ्गास्तेषां मुक्तिर्नास्ति ।

वायुकोणेच पुनरपि वारमेकं मम देहो भविष्यति । शुद्धात्म-
बालक भक्तान् पश्यतो मम प्राणाः शीतली भवन्ति । तैर्विना
कथं जीवामि । येतु पुत्रोत्पादने रताः काम काञ्चन संसक्ता
अभियोगे च व्यापृतास्तेषां दर्शनेन कुतः सुखं मे ?

महिम चरणस्तु शास्त्रात् इलोकानुद्धृत्य ध्रावयति ।
अपिच तन्त्रोक्त खेचरी भूचरी शाम्भवी मुद्राः कथयति
श्रीरामकृष्णः पुनश्च भाषते—मच्चित्तं समाधेरुत्तरकालं
महाकाशे पतगवत् विचरतीति कश्चित् प्रवदति स्म ।

“हृषीकेश स्थानादागतः कश्चित् साधुर्मम सामाधिं समीक्ष्य
प्राह, पञ्चविध समाधिस्ते साकल्येन भवतीति पश्यामि । स च
समाधिः पिपीलिकादत्, मीनवत्, पक्षिवत्, तिर्यग्बुध्चेति
पञ्चधा विभक्तः स इत्युक्तेन ।

“कदाचित् समाधिं दशायां पिपीलिकागतिमनुसरन्
वातः सञ्चरति, क्रमेणोर्ध्वभागं शरीरस्येत्युपलभे । कदा-
चिद्वा समाधौ भावजलधिं मापन्न आत्ममीनः सानन्दं खेलति ।
कदावा महावातः पार्श्वं शायिनं मां वानरवत् विचालयन् मुद-
मेति । तदा तूष्णीं भूतस्य मे सहस्रारे वायुरसौ वानर इव

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

तूर्णमुत्प्लुत्य समुत्तिष्ठते । तेन हि तदानीं तूर्णमुत्प्लुतिं
कामपि लभेय ।

पुनश्च कदाचित् पतन्ती यथा काण्डात् काण्डान्तरं व्रजति,
महावायुरपि तथैवोत्तिष्ठते । तस्याश्रयस्तु दहन इव प्रतिभाति ।
किञ्च मूलाधारात् स्वाधिष्ठानं ततो मणिपुरं ततोऽनाहतमिति-
रीत्या शिरोभागमाक्रामति प्रवलः स वातः ।

कदाचिद्वा महावायु महान् सदागतिः यदा कुटिलं चलन्
शिरोभागमुपैति तदा समाधिरूपपद्यते ।

अपिच प्रबुद्धां कुलकुण्डलिनीं विना ब्रह्मविद्या नोदेति ।
मूलाधारस्था कुलकुण्डलिनी चैतन्यमापन्ना सती सुषुम्ना नाड्या
स्वाधिष्ठानं मणिपुरानाहतादिकं भित्त्वा क्रमेण यदा मस्त-
कमाश्रयते, भवति तावती महागतिस्ततः समाधिः सिध्यति ।

“केवलेन पुस्तकपठनेन नोदेति विद्या व्याकुलात्मना
भजनेन सा कुल कुण्डलिनी शक्तिं जागर्ति । शास्त्रपठन-
श्रवणं जनितं ज्ञानं न पर्याप्तं तत्र ।

“किञ्च यदा तथाविधा गतिर्मम जाता तदव्यवहितपूर्वं सा
कुलकुण्डलिनी यथा रीत्या जागर्ति तथैव तामदर्शयत् मां परा-
देवता । क्रमेण मे मूलाधारादि स्थितानि पद्मानि प्रस्फुटितानि,
तदुत्तर कालं समाधिं वभूव तदिदं सुगोप्य वचनम् । अपिच

सप्तमकथा

दृष्टमया, मत्प्रतिभो द्वाविंश वर्षीय स्तूयोविंशवर्षीयो वा युवा सुषुम्नास्तरं प्रविष्टो जिह्वया योनिरूप पद्मेन सह रमते तेन रमणेन पायूरस्थ-नाभि-हृत्-कण्ठ-भ्रू-शिरोऽवस्थितानि अधोवक्त्रानि चतुर्दल-षड्दल दशदल-द्वादशदल षोडशदल-विंशदल-सहस्रदल नामधेयानि पद्मानि क्रमेणोर्ध्वमुखान्यभवन् । तदवधिस्तु ममेयमवस्था, तत आरभ्येय मवस्था प्रचलत्यद्यापि ।”

श्रीरामकृष्ण स्त्वमं ब्रुवन् खट्वाया उत्थाय महिम चरण-समीप उपविवेश । राखाल अध्यापक प्रभृतयो भक्ताः समुपस्थिताः ।

श्रीरामकृष्णः—(महिमचरणं प्रति) बहुदिनानि यावत् भवन्तं वक्तुमुत्सुकोऽस्मि । नैवावसरो लब्ध इति सांप्रतं कथयामि साधनेनैव तथावस्थेति यदुक्तं भवता, तत्त न, यतस्त्वत्रास्ति मे कश्चन विशेषः ।

श्रीरामकृष्णः किं रहस्यं वदिष्यतीति श्रोतुकामा अध्यापक राखाल प्रभृतयो भक्ताः समुत्सुका आसन् ।

श्रीरामकृष्णः—सा परादेवता मामकथयत् कथाम् । नतु केवलं तदीयं दर्शनं मे जातम् । एकदा बटविटपि प्रान्ते अपश्यम्—सा देवता गङ्गायाः प्रादुर्भूय मत्समीप मागता यदपूर्वं जहास । साङ्गुलि भङ्गं क्रीडा रस मनुभवन्तीव मां वभाषे ।

“किञ्च त्रिदिनमरोदम्, तेन रोदनेन वेद-पुराण तन्त्र-निहि-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

तानि यानि निगूढ रहस्यानि तानि मह्यमदर्शयत् ।

“एकदासौ महामाया स्व माया किम्भूतेति मह्यं दर्शयामास । गृहमन्तरा स्तोकं ज्योतिः क्रमेण विततं सदमितं तत् जगदिदमुद्भासयामास ।

“अपिचादशयत् महती दीर्घिका वारिपण्याच्छादिता । वातेरिता सापसृता, ततस्तदीयं जलं दृष्टियोग्यमभूत् । पुनश्च झटिति वातेरिता सा वारिपणी नृत्यन्तीव सलिलं पिदधे । तावतायमभिप्रायो व्यक्तः । तज्जलन्तु सच्चिदानन्दो वारिपणी तु माया । तया माययाच्छादितः सच्चिदानन्द इति द्रष्टुं न शक्यः । यद्यप्यकस्मात् विद्युदिवोपलभ्यः स तथापि पुनर्मया तमावृणोति ।

“किञ्च कीदृशा लोका (भक्ताः) अत्रागमिष्यन्तीति पूर्वमेव सा परादेवता मां प्रदर्शयति स्म । एकदा न्यग्रोध वृक्षतो वकुल वृक्षान्ते भूमिभागे श्रीचैतन्य देवं संकीर्तयतो जनांश्चादर्शयत् । तत्र च बलराममिममध्यापकमपश्यम् ।

‘केशवे पूर्वमदृष्टोऽपि समाधिदशायामवलोकितः स मया । किञ्च तं तदनुगामिनञ्च जनसङ्घं गृहमापूर्यतिष्ठन्तमप्यवलोकयामास । तत्र च विततपक्षं मयूरमिव शिरसि रजोगुणमणिनोपलक्षितं केशवं पक्षप्रायैरनुगामिभिर्निरूपयामास सा परादेवता माम् । तदानीं केशवः शिष्या-

सप्तमकथा

नवदत्तः “असौ (श्रीरामकृष्णः) किं ब्रूते, तत् सर्वमवहित मन-
सः सन्तः शृण्वन्तु भवन्तः” । एतत् दृष्ट्वा मातरमवदम् हे
मातः, आङ्गलमतानुवर्त्तिन इमे सर्वे । किमर्थमेतान् प्रत्युप-
देशः । सा माता मांमवोधयत्, कलि युगे तु भविष्यत्येवमिति ।
ततस्ते हरि नामानि मातु नामानि च स्वीकुर्वन्तो जग्मुः ।
तेन च केशव सद्यात् विजयस्य विच्छेदं विदधे विश्वजननी ।
परन्तु आदिसमाजमसौ नाधिगतः ।

श्रीरामकृष्णः—(स्व प्रदर्शयन्नाह) अस्मिन् (मयि) कश्चित्
विद्यते । अनेक कालेभ्यः पूर्वं गोपाल सेन नामा कश्चित् बालकोऽत्ता-
गाम । अस्मिन् (मयि) योऽस्ति स बालक वक्षसि चरणं निदधौ ।
तदा भावावेशेन तेन बालकेनोक्तं “मद्यापि तव विलम्बो वत्तं ते
परन्तु ऐहिकभोगरतैः सह स्थातुं न शक्यते मया” इत्येवमुक्त्वा ।
गृहं गतः, स बालकः शरीरं तत्याज । स एवायं नित्यगोपाल
इति मे मतिरुदेति ।

प्रभूतं महदाश्चर्यमुपलब्धं मया । तथाहि अखण्डे सच्चि-
दानन्दे वृत्तिरिवौपाधिकी द्वयी सृष्टिः । तत्कृतो भक्ताः सगु-
णेश्वरवादिनश्चुनि केदार प्रभृतयः । परतश्चास्ति ज्योति
रद्भुतमतिरक्तेष्टकचूर्णजातमिव यदन्तरा समाहितो नरेन्द्रः
प्रतिभाति । नरेन्द्रेति मया सम्बोधितः सन् नेत्रे समुन्मीलय-
न्नपि अवलोकितवान् । तदेङ्गितेन ज्ञातं मया सोऽयं सिम

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

लाख्ये स्थाने कायस्य कुले नरेन्द्रः समजनीति । तदा निश्चजन-
नीमवदम् हेमातः, मायया तम् (नरेन्द्रम्) आवृणु । अन्यथा स
समाधिना देहं त्यक्ष्यति । सगुणेश्वर वादी केदारस्तु क्षणम
प्रकटः सन् समीक्ष्य च जातविस्मयो द्रुतं तिरोदधे ।

एतावता मन्ये अस्मिन् देहे स्वयमम्बा भक्तादिरिवृता
सती क्रीडति । यदा प्रथममियमवस्था जाता तदा दिव्यज्योतिषा
देहोऽयं प्रदिप्त आसीत्, वक्षःस्थलं रक्तवर्णं मभूत् । एवमवलोक्य
मातर मवदम्, हे अम्ब, अन्तरा प्रविश, मा बहिराधिरेधि । तत
एवास्य देहस्य दीप्तिहीनता । देहस्य तथात्वे मङ्गी जनपीडा
सुस्थिरेति निश्चितम् । परमिदानीं बहिर् न दीप्तिः, ततश्च
भक्ताभासाः पलायन्ते । केवलं कामनारहिताः शुद्धा भक्ता
एव स्थातुमुत्सहन्ते ।

“अस्मिन् देहे रोगस्य मूलन्तु ये सकामा भक्तास्ते इमं
रोगं समीक्ष्य तिरोहिताः स्युरिति भक्तानां राजा भवेयमिति
कामतो मातरं ययाचे ।

“पुनश्च मनसा अचिन्तयम्, ये तु सर्वात्मनेश्वरभजनपरा-
स्तेषामन्नागमनमवश्यमेव भविष्यति । तन्तु जातं साम्प्रतं
तथाविधाः सर्वे क्रमेणागच्छन्ति ।

“किञ्चास्मिन् देहे यो राजते मम पिता तं विवेद् । सहि
गयाधास्मि स्वप्नाविष्टः सन् कुठुदेवेन रघुवीरेणोपदिष्टः ।

सप्तमकथा

‘अहं तव पुत्रो भवेयमिति ।’ स एवास्मिन् वपुषि राजते ।
कामिनी काञ्चनादि त्यागः किमु मया विहितः ? स्वप्नेऽपि
स्त्रीसम्भोगो नाभूत् मम ।

“यदोलङ्घतोतापुरी वेदान्त तत्त्वं श्रावयामासः तदानीं
तदवगत्या दिनत्रयेण समाधिर्वभूव । माधवीवृक्षं निकषा
मम समाधिमवलोक्य स विस्मतः सन् ‘किमिदमद्भुतमिति
वभाषे’ । विलसत्यत्र वपुषि ध्रुवमात्मा इत्यवगम्य स उवाच,
‘मां त्यज ।’ तद्वाक्यमाकर्ण्य भावमग्नचेतसा अचदम्,
यावत् वेदान्त तत्त्व बोधो मे न जायते, तावत् तव गमनं न सम्भ-
वति ।

“तदानीमहर्निशं तदन्तिके वेदान्तं चिन्तायां दिनं नयामि
स्म । एतद् दृष्ट्वा ब्राह्मणी (भैरवी नाम्नी काचित् साधिका)
अचदत्, तात, वेदान्तं मा शृणु, वेदान्त श्रवणेन भक्तिच्छेदस्ते
भविष्यति ।

“विश्वजननीमब्रुवम् हे मातः, कञ्चित् धनितं विना
कथं देहरक्षा कथम्वा साधुभक्तादीनां सेवा च भविष्यतीति ततो
मथुरा नामा कश्चित् धनी (रासमणि—जामाता) चतुर्दश
वर्षान् मामसेवत ।

“अस्मिन् देहे या अस्ति, सा तु पूर्वं कीदृशा भक्ता
आगमिष्यन्तीति ज्ञापयति । मम पुरतो यदा गौराङ्गरूपं प्रति-

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

भाति तदाधगच्छामि गौराङ्ग भक्त आगच्छति । यदि शाक्त-
स्यागमनं भवेत् तत् पूर्वं कालीरूपसाक्षात्कारो घटते ।

“कुटी नामक प्रासादोपरि स्थित आरत्रिक समये उच्चैः
राजुहाव के नाम भक्ता कुत्र तिष्ठथ ? तूर्णमागच्छथ ।
साम्प्रतं ते संमिलन्ति ।

“स्वयमिह तिष्ठति सा देवता । स्वयमेव च भक्तादीन्
परिगृह्य लीलां करोति । प्रतिभक्तमाश्रया तु विस्मयकरी ।
कनिष्ठ नरेन्द्रस्य कुम्भकं स्वत एव भवति समाधिश्च तन्मा-
नन्तु साद्धं घण्टाद्वयं तदधिकस्या । आश्चर्यमेतत् !

सर्वाणि साधनानि, कृतानि यथा—ज्ञान योग भक्तियोग
कर्मयोगायुर्वेदक हट योगाख्यानि ।

“अस्मिन् देहे कश्चन विद्यते । अन्यथा समाधेरुत्तर कालं
कथं भक्तिभक्तादीन् संपरिगृह्य तिष्ठेयम् ? कोयारसि नामा
कश्चित् पुरुषोऽवादीत् । ‘पर समाधेः प्रत्यावृत्तो जनो न दृष्टः
कदापि । त्वमेव नानकोऽसि ।’

“सर्वासु दिक्षु कामिन्यः काञ्चनानि विद्यन्ते ऐहिक भोगरताः
प्राणिनश्च विचरन्ति तत्रापि भावसमाधयो मुहु मुहुर्जायन्ते । मह-
दाश्चर्यं मेतत् ! ब्राह्म प्रतापचन्द्रेण सह कुक् साहेवो यदर्णव-
पोतमापन्नस्तदा तस्मिन् मम समाधिं निरीक्ष्य उक्तवान्,
‘आः ! भूताविष्ट इवायं जनः परिलक्ष्यते ।’

सप्तमकथा

राखाल-अध्यापकादिभिर्विस्मयेन श्रीरामकृष्ण मुखपद्म—
विनिश्चिता विचित्रा वाणी श्रुता । महिमचरणस्तु तत् सर्वं
श्रुत्वापि ब्रूते, भवतः प्रारब्ध कर्मणा तथाभूतं सर्वमभूत् । तस्या-
शयः श्रीरामकृष्णः कश्चित् त्यागी भक्तो वा । श्रीरामकृष्ण-
स्तदभ्युपगम्य वदति, एवम्, प्राक्तनमेतत् । यथा प्रचुर गृहस्य
धनवतः किमपि विश्रामालापादि स्थानं नाम बहिर्भवनम्
भक्ता एवेश्वरस्य विश्राम मन्दिरम् ।

श्रीरामकृष्णस्तु क्षुद्र खट्वायामुपविष्टः । महिम चरणस्ये-
च्छा तु स स्वयमेव ब्रह्मचक्रं क्रीडाविशेषं रचयिष्यति, गृहमध्ये
परमहंसदेवः स्थास्यति चेति । एवं विभाव्य स च राखाल अध्या-
पक-किशोरी प्रभृतीन् भक्तान् परिगृह्य भूमौ ब्रह्मचक्रं रचया-
मास । सर्वे ध्यानमगना भवन्तु इत्यप्युक्तं तेन । राखालस्य भावा-
वस्था जाता । श्रीरामकृष्णस्तत उत्थाय तद् वक्षसि हस्तं निधा-
य मातृनाम चकार । तेन राखालस्य भावस्तिरोहितः ।

अथ शर्वरी प्रायेण घटिकैः मिता बभूव । तदानीं चतुर्द-
शीनाम कृष्ण पक्षतिथिः । तेन गाढमन्धतमसं सर्वतो व्याप्तम् ।
केचन भक्ता भागिरथी तटस्थेषु सोपानेषु निःसङ्गाः सुख-
विचरन्ति ।

एवम्भूते समये श्रीरामकृष्णः शय्याया उत्थाय बहिरागत्य
विचरतो भक्तान् ब्रूते, अस्यां गभीर निशायामहतः शब्दः

श्रीरामकृष्णकथामृतम्

श्रूयते इतितु तोतापुरी वचनम् ।

महिम चरणः अध्यापकश्च भूमौ शयानौ स्तः । राखालस्तु
'क्यास्पेति भाषा प्रसिद्धायां खट्वायां शेते । अथ शेष-
भूतायां यामिन्यां श्रीरामकृष्णः समुत्थय पञ्चवर्षीय बालक-
वत् दिगन्वरो भूत्वा स्व भवने विचरति ।

अथ प्रत्यूषे श्रीरामकृष्णो मातृनामोच्चारयति । स च
पश्चिम दिग्भागालिन्दं गतो गङ्गां ददर्श च । किञ्चा गारकुड्य-
न्यस्तानि देव देवी चित्राणि प्रणनाम । भक्ताश्च तल्पादुत्थाय
श्रीरामकृष्णं प्रणम्य प्रातः कृत्य करणाय जग्मुः ।

ततश्च श्रीरामकृष्णः पञ्चवटी स्थाने केन चिद् भक्तेन
सह कथयति । तेन भक्तेन स्वप्ने दृष्टः श्रीचेतन्य देवः । एत-
च्छ्रुत्वा सत्रिस्तयः श्रीरामकृष्णो भावमग्नचेता आह—अहो !
अहो !

भक्तः—(ससम्मानम्) आह तत्तु स्वप्नमात्रम् ।

श्रीरामकृष्णोऽश्रुपूर्ण नेत्रो गद् गद् स्वरेण चाह, स्वप्नदृष्ट
मपि दुर्लभमेतत् ।

कस्यचित् भक्तस्य जाग्रदवस्थायामपि ईश्वरीय रूप दर्शनं
जातमिति श्रुत्वा गदति परमहंसदेवः, नहि तदाश्चर्यम् ।

साम्प्रतं नरेन्द्रोऽपीश्वरीयं रूपं पश्यति ।

महिम चरणः प्रातःकृत्य समाप्य देवालयं प्राङ्गणे पश्चि-

सप्तमकथा

दिगवस्थितं शिवमन्दिरं गतस्तत्र रहसि वेदमन्त्रमुच्चारयति ।

मणिस्तु गङ्गायां स्नात्वा श्रीरामकृष्णसमीपमागतः ।

शोकसन्ताप्ता ब्राह्मण्यपि तद्दर्शनाय समुपस्थिता ।

श्रीरामकृष्णः—(ब्राह्मणीं प्रति) मणये प्रसादादिकं किञ्चित्
प्रयच्छ । तत्तु कुड्याद्यु परि भागेअस्ति ।

ब्राह्मणी—भुङ्क्तां भवानग्रे । तदनन्तरं स ग्रहीष्यति ।

श्रीरामकृष्णः—(मणिमध्यापकम्) अग्रे जगन्नाथमहाप्रसादं
(आट्के) भुक्त्वा तदनन्तरमिमं प्रसादं गृह्णाण । मणिस्तु
प्रसादं भुक्त्वा शिवालये शिवं दृष्ट्वा श्रीरामकृष्णं प्रणम्य
जगाम । तद्गमनकाले श्रीरामकृष्णः सस्नेहमाह पुनरा-
गच्छ । अपिच तव वत्तनं दिद्यते ।

श्रीश्रीरामकृष्णकथामृतस्य चतुर्थभागस्य चतुर्विंशखण्ड-
स्यायमनुवादः ।

निरञ्जनं नित्यमनन्तरूपं भक्तानुकम्पाधृतविग्रहं वै ।

ईशावतारं परमेशमीडयं तं रामकृष्णं शिरसा नमामः ।

समाप्तम्

ब्रह्मपुरस्थशिरोमणिमुद्रालये श्रीअनन्तत्रिपाठिशर्मणा

मुद्रितम् ।

[१५३]

शुद्धिपत्रम्

पुटम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	१९	असमर्थः	असमर्थः
१६	११	सांख्यं	सांख्यं
२३	५	संसारण	संसारिणः
	३३	गावाम्	गवाम्
	३४	कलशाला	कलाशाला
४९	१०	चिन्तयति	चिन्तयति
५०	१६	खव	खर्व
५२	१८	मातृवया	मातृतया
५४	२	श्चश्च	श्चश्च
६४	११	घञ्छमयी	वाञ्छामयी
८४	२१	हाजाराख्य कश्चित् ब्राह्मणः	हाजाराख्यः कश्चित् पुरुषः
८५	६	वाक्षसि	वक्षसि
८६	१७	उद्धता	उद्धृता
९४	१९	एतत्त	एतत्
१९६	२	निरचिनवम्	निर्वचनं मे
९८	९	ब्रहि	ब्रूहि

पुटम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९९	४	सुवण	सुवर्ण
९९	१४	जनाति	जानाति
१०१	१३	अत्मरूप	आत्मारूप
१४२	६	अनुवत्तन	अनुवर्त्तन
१०६	१२	प्रणान्	प्राणान्
११४	१३	कमीश्वर	किमीश्वर
११५	१२	ज्ञानमात्रापर	ज्ञानमात्रपरा
१२६	१५	वाक्यं	तत्त्ववाक्यं
१२६	१९	आमिषे	आमिक्षे
१२७	५	तैलपाक	तैलपक्व
१५१	१९	अहतः	अनाहतः

**Sri Ramakrishna Ashram
LIBRARY
SRINAGAR**

*Extract from
the Rules :—*

1. Books are issued for one month only.
2. An over - due charge of 20 Paise per day will be charged for each book kept over - time.
3. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced by the borrower.

